

ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

**ΣΧΟΛΗ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ, ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ & ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΩΝ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ**

ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΙΑΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ & ΟΙΚΟΛΟΓΙΑΣ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ & ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ & ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΠΡΑΞΗ

**Συγκριτική μελέτη εφήβων με επιθετική συμπεριφορά και εφήβων με
καταθλιπτική συμπτωματολογία ως προς την ενσυναίσθηση και τις σχέσεις με
τα αδέρφια**

Διπλωματική Εργασία

Ζαπαντιώτη Αθηνά

A.M 2214106

Αθήνα, 2017

ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

**ΣΧΟΛΗ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ, ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ & ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΩΝ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ**

ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΙΑΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ & ΟΙΚΟΛΟΓΙΑΣ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ & ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ & ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΠΡΑΞΗ

Τριμελής Εξεταστική Επιτροπή

Κλεφτάρας Γεώργιος (επιβλέπων)

**Αναπληρωτής Καθηγητής, Παιδαγωγικό Τμήμα Ειδικής Αγωγής, Πανεπιστήμιο
Θεσσαλίας**

Μαριδάκη-Κασσωτάκη Αικατερίνη

**Καθηγήτρια, Τμήμα Οικιακής Οικονομίας & Οικολογίας, Χαροκόπειο
Πανεπιστήμιο**

Αντωνοπούλου Αικατερίνη

**Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Οικιακής Οικονομίας & Οικολογίας, Χαροκόπειο
Πανεπιστήμιο**

Η Ζαπαντιώτη Αθηνά

δηλώνω υπεύθυνα ότι:

- 1)** Είμαι ο κάτοχος των πνευματικών δικαιωμάτων της πρωτότυπης αυτής εργασίας και από όσο γνωρίζω η εργασία μου δε συκοφαντεί πρόσωπα, ούτε προσβάλλει τα πνευματικά δικαιώματα τρίτων.
- 2)** Αποδέχομαι ότι η ΒΚΠ μπορεί, χωρίς να αλλάξει το περιεχόμενο της εργασίας μου, να τη διαθέσει σε ηλεκτρονική μορφή μέσα από τη ψηφιακή Βιβλιοθήκη της, να την αντιγράψει σε οποιοδήποτε μέσο ή/και σε οποιοδήποτε μορφότυπο καθώς και να κρατά περισσότερα από ένα αντίγραφα για λόγους συντήρησης και ασφάλειας.

Ζαπαντιώτη Αθηνά

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η εκπόνηση της παρούσας εργασίας έγινε στα πλαίσια του Μεταπτυχιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Πολιτισμός» του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου. Για την ολοκλήρωση αυτής της εργασίας συνεισέφεραν άνθρωποι τους οποίους θα ήθελα να ευχαριστήσω.

Αρχικά, θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες μου στον επιβλέποντα καθηγητή μου, κ. Γεώργιο Κλεφτάρα, για την καθοδήγηση που μου προσέφερε, τις συμβουλές του και τις χρήσιμες παρατηρήσεις του, κατά τη διάρκεια αυτής της εργασίας. Ευχαριστώ, επίσης, την κυρία Μαριδάκη-Κασσωτάκη Αικατερίνη, Καθηγήτρια του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου καθώς και την κυρία Αντωνοπούλου Αικατερίνη, Επίκουρη Καθηγήτρια του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου που δέχτηκαν να συμμετάσχουν στην τριμελή επιτροπή μου.

Θα ήθελα, επίσης, να ευχαριστήσω τους μαθητές, τους διευθυντές και τους εκπαιδευτικούς που έλαβαν μέρος σε αυτήν την έρευνα, καθώς χωρίς τη συνεργασία τους η διεξαγωγή της θα ήταν ανέφικτη.

Τέλος, ευχαριστώ θερμά τα μέλη της οικογένειάς μου και τους φίλους μου που ήταν κοντά μου όλο αυτό το διάστημα και με στήριξαν ψυχολογικά.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Περίληψη στα Ελληνικά.....	8
Περίληψη στα Αγγλικά.....	9
Κατάλογος Πινάκων.....	10
Κεφ.1: Εφηβεία	11
1.1. Εννοιολογικές διασαφήσεις.....	11
1.2. Τα στάδια της εφηβείας και οι αλλαγές που συντελούνται.....	11
Κεφ. 2: Καταθλιπτική συμπτωματολογία.....	13
2.1. Ορισμός και συμπτώματα.....	13
2.2. Η Κατάθλιψη στην Εφηβεία.....	13
2.3. Επιδημιολογία καταθλιπτικής συμπτωματολογίας σε εφήβους.....	14
2.4. Παράγοντες εμφάνισης της κατάθλιψης.....	15
2.5. Φύλο και ηλικία.....	16
Κεφ. 3: Επιθετικότητα.....	17
3.1. Ορισμός της Επιθετικότητας.....	17
3.2. Μορφές επιθετικής συμπεριφοράς μεταξύ των μαθητών/τριών.....	18
3.3. Παράγοντες που επηρεάζουν την επιθετική συμπεριφορά.....	19
3.4. Επιπτώσεις της επιθετικής συμπεριφοράς.....	20
3.5. Επιθετικότητα και διαφορές φύλων.....	21
3.6. Επιθετικότητα και ηλικία.....	22
Κεφ. 4: Ενσυναίσθηση.....	22
4.1.Ορισμοί και διαστάσεις της ενσυναίσθησης.....	22
4.2. Παράγοντες που επηρεάζουν την ενσυναίσθηση.....	24

4.3. Φύλο και ηλικία.....	25
Κεφ. 5: Σχέσεις με τα αδέρφια.....	26
5.1. Η σημασία της αδελφικής σχέσης.....	26
5.2. Διαστάσεις των αδελφικών σχέσεων.....	27
5.3. Παράγοντες που επηρεάζουν την αδελφική σχέση.....	28
Κεφ. 6: Σχέσεις μεταξύ των υπό μελέτη μεταβλητών.....	30
6.1. Κατάθλιψη και επιθετικότητα.....	30
6.2. Κατάθλιψη και ενσυναίσθηση.....	31
6.3. Κατάθλιψη και σχέσεις με τα αδέρφια.....	31
6.4. Επιθετικότητα και ενσυναίσθηση.....	32
6.5. Επιθετικότητα και σχέσεις με τα αδέρφια.....	33
6.6. Ερευνητικές υποθέσεις.	33
Κεφ. 7 : Μεθοδολογία έρευνας.....	35
7.1. Συμμετέχοντες	35
7.2. Ψυχομετρικά εργαλεία	37
7.3. Διαδικασία.....	42
Κεφ. 8: Αποτελέσματα.....	42
8.1. Παραγοντική δομή των ερωτηματολογίων που χρησιμοποιήθηκαν στην έρευνα.....	42
8.2. Περιγραφική ανάλυση.....	47
8.3. Συγκρίσεις μεταξύ αγοριών και κοριτσιών ως προς την κατάθλιψη, την ενσυναίσθηση, την επιθετικότητα και τις σχέσεις με τα αδέρφια	49
8.4. Συγκρίσεις μεταξύ εφήβων υψηλή επιθετικότητα και εφήβων με ήπια και σοβαρή καταθλιπτική συμπτωματολογία ως προς την ενσυναίσθηση και τις σχέσεις με τα αδέρφια.....	52
8.5. Συγκρίσεις μεταξύ αδελφών ίδιου φύλου και αδελφών διαφορετικού φύλου ως προς τις σχέσεις με τα αδέρφια.....	54
8.6. Σχέσεις μεταξύ κατάθλιψης και ενσυναίσθησης, επιθετικότητας και σχέσεων με τα αδέρφια.....	55

8.7. Σχέσεις μεταξύ της σχέσης με τους γονείς και τις σχέσεις με τααδέλφια.....	59
Κεφ. 9: Συζήτηση	60
Βιβλιογραφία	71
Παράρτημα Α': Στατιστικοί πίνακες.....	101
Παράρτημα Β': Ερευνητικά εργαλεία.....	120

Περίληψη στα Ελληνικά

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να συγκρίνει εφήβους με καταθλιπτική συμπτωματολογία και εφήβους με επιθετική συμπεριφορά ως προς την ενσυναίσθηση και τις σχέσεις με τα αδέλφια και να διερευνήσει τις σχέσεις ανάμεσα στην κατάθλιψη, την ενσυναίσθηση, την επιθετικότητα και τις σχέσεις με τα αδέλφια. Στην έρευνα συμμετείχαν 228 έφηβοι (103 αγόρια και 125 κορίτσια), της Β', Γ' γυμνασίου από ένα γυμνάσιο και της Α', Β' λυκείου από δύο λύκεια της Αθήνας. Ο μέσος όρος της ηλικίας των μαθητών ήταν 15.51 έτη (Τ.Α.=1.01). Οι έφηβοι συμπλήρωσαν: α) την Κλίμακα Παιδικής Κατάθλιψης (CDI), β) την Κλίμακα της ενσυναίσθησης, γ) το Ερωτηματολόγιο της επιθετικότητας (AQ) και δ) το Ερωτηματολόγιο για τις αδελφικές σχέσεις (SRQ). Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι, όσον αφορά στην κατάθλιψη, δεν υπάρχουν διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα αλλά ως προς την ενσυναίσθηση τα κορίτσια παρουσιάζουν υψηλότερα επίπεδα. Ακόμη, βρέθηκε πως τα αγόρια εκδηλώνουν περισσότερη σωματική επιθετικότητα από τα κορίτσια ενώ τα κορίτσια εμφανίζουν περισσότερο θυμό. Σχετικά με τη βαθμολογία στο ερωτηματολόγιο για τις σχέσεις με τα αδέλφια, τα κορίτσια εμφάνισαν υψηλότερη βαθμολογία στους παράγοντες ζεστασιά/εγγύτητα και κύρος/δύναμη συγκριτικά με τα αγόρια. Επιπρόσθετα, στην παρούσα έρευνα δε βρέθηκαν διαφορές ανάμεσα σε εφήβους με επιθετική συμπεριφορά και εφήβους με καταθλιπτική συμπτωματολογία ως προς την ενσυναίσθηση και τις σχέσεις με τα αδέλφια ούτε ανάμεσα στα αδέλφια ίδιου φύλου και στα αδέλφια διαφορετικού φύλου ως προς τις σχέσεις με τα αδέλφια. Από τα ευρήματα προκύπτει πως υπάρχει αρνητική και στατιστικά σημαντική σχέση ανάμεσα στην ενσυναίσθηση και την κατάθλιψη, μεταξύ της ενσυναίσθησης και της σωματικής επιθετικότητας, της αντιζηλίας και της σύγκρουσης καθώς και ανάμεσα στη ζεστασιά/εγγύτητα και τη συνολική κατάθλιψη. Από την άλλη, βρέθηκε πως υπάρχει θετική και στατιστικά σημαντική σχέση μεταξύ της συνολικής επιθετικότητας και της συνολικής κατάθλιψης, της σύγκρουσης και της αντιζηλίας, ανάμεσα στην αντιζηλία και τη συνολική κατάθλιψη καθώς και μεταξύ της ενσυναίσθησης και της ζεστασιάς/εγγύτητας και του κύρους/δύναμης. Ακόμη, διαπιστώθηκε πως οι παράγοντες ζεστασιά/εγγύτητα και κύρος/δύναμη εμφανίζουν θετική και στατιστικά σημαντική σχέση με τη σχέση με τους γονείς, ενώ η αντιζηλία σχετίζεται αρνητικά και στατιστικώς σημαντικά με τη σχέση με τους γονείς.

Λέξεις κλειδιά: έφηβοι, καταθλιπτική συμπτωματολογία, επιθετικότητα, ενσυναίσθηση, σχέσεις με αδέλφια

Περίληψη στα Αγγλικά

The purpose of the present study is to compare adolescents with depressive symptomatology and adolescents with aggressive behaviour to empathy and relationships with siblings and to explore the relationships between depression, empathy, aggression and relationships with siblings. Two hundred twenty eight teenagers (103 boys and 125 girls), took part in this study from the 2nd and 3rd grade in a secondary school and from the 1st and 2nd grade in two high schools in Athens. The average age of the students was 15.51 years (s.d.= 1.01). The adolescents completed: a) the Children's Depression Inventory (CDI), b) the Bryant's Index of Empathy for Children and Adolescents, c) the Aggression Questionnaire (AQ), and d) the Sibling Relationship Questionnaire (SRQ). The results showed that, as far as depression is concerned, there are no differences between the two sexes, but in terms of empathy, girls present higher levels. It has also been found that boys exhibit more physical aggression than girls, while girls show more anger. Concerning the relationships with siblings, girls showed higher scores in warmth / proximity and prestige/ strength than boys. In addition, in the present study, no differences were found between adolescents with aggressive behavior and adolescents with depressive symptomatology as far as empathy and relationships with siblings is concerned, nor between relationships with siblings and the sibling's gender. The findings show that there is a negative and statistically significant relationship between empathy and depression, between empathy and physical aggression, conflict and rivalry as well as between warmth / proximity and overall depression. On the other hand, there was a positive and statistically significant relationship between overall aggression and overall depression, conflict and rivalry as well as between empathy and warmth / proximity and prestige / strength. It was also found that the factors «warmth / proximity» and «prestige / strength» show a positive and statistically significant correlation with the relationship with parents, while the rivalry is negatively related and statistically significant with the relationship with parents.

Key words: adolescents, depressive symptomatology, aggression, sibling relationships

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

Πίν. 1: Μέσοι όροι, οι τυπικές αποκλίσεις και οι μέγιστες και ελάχιστες τιμές των απαντήσεων των συμμετεχόντων στα ερωτηματολόγια της κατάθλιψης, της ενσυναίσθησης και της επιθετικότητας.....	σ.47
Πίν. 2: Συχνότητες και ποσοστά της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας των παιδιών	σ.48
Πίν. 3: Συγκρίσεις Μέσων Όρων (Μ.Ο.) και Τυπικές Αποκλίσεις (Τ.Α.) μεταξύ αγοριών και κοριτσιών ως προς τη συνολική βαθμολογία και τις διαστάσεις της παιδικής κατάθλιψης και την ενσυναίσθηση.....	σ.49
Πίν. 4: Συγκρίσεις Μέσων Όρων (Μ.Ο.) και Τυπικές Αποκλίσεις (Τ.Α.) μεταξύ αγοριών και κοριτσιών ως τη συνολική βαθμολογία και τη βαθμολογία στους παράγοντες στο ερωτηματολόγιο της επιθετικότητας.....	σ.50
Πίν. 5: Συγκρίσεις Μέσων Όρων (Μ.Ο.) και Τυπικές Αποκλίσεις (Τ.Α.) μεταξύ αγοριών και κοριτσιών ως προς τη βαθμολογία στους παράγοντες του ερωτηματολογίου για τις σχέσεις με τα αδέρφια	σ.51
Πίν. 6 : Συγκρίσεις Μέσων Όρων (Μ.Ο.) και Τυπικές Αποκλίσεις (Τ.Α.) μεταξύ μεταξύ εφήβων με τάση για επιθετική συμπεριφορά και εφήβων με ήπια και σοβαρή καταθλιπτική συμπτωματολογία ως προς την ενσυναίσθηση και τις σχέσεις με τα αδέρφια.....	σ.53
Πίν. 7: Συγκρίσεις Μέσων Όρων (Μ.Ο.) και Τυπικές Αποκλίσεις (Τ.Α.) μεταξύ αδελφών ίδιου φύλου και αδελφών διαφορετικού φύλου ως προς τις σχέσεις με τα αδέρφια	σ.54
Πίν. 8: Συσχετίσεις (Pearson r) μεταξύ κατάθλιψης και ενσυναίσθησης, επιθετικότητας και σχέσεων με τα αδέρφια, καθώς και των διαστάσεών τους.....	σ.57
Πίν. 9: Συσχετίσεις (Pearson r) μεταξύ επιθετικότητας, ενσυναίσθησης και σχέσεων με τα αδέρφια, καθώς και των διαστάσεών τους.....	σ.58
Πίν. 10 : Συσχετίσεις (Pearson r) μεταξύ ενσυναίσθησης και σχέσεων με τα αδέρφια.....	σ.59
Πίν. 11: Συσχετίσεις (Pearson r) μεταξύ σχέσης με τους γονείς και σχέσεων με τα αδέρφια..	σ.60

ΚΕΦ. 1: Εφηβεία

1.1. Εννοιολογικές διασαφήσεις

Η εφηβεία είναι το διάστημα ανάμεσα στην παιδική και την ενήλικη ζωή και αποτελεί ένα σημαντικό στάδιο στην ανάπτυξη του ανθρώπου. Η εφηβεία αρχίζει στην ηλικία 10-11 χρόνων και τελειώνει στα 18-21 (Τσιάντης, 1997). Οι έφηβοι θεωρούνται ως μια ομάδα ανθρώπων που ψάχνουν για να βρουν κάποιου είδους ταυτότητα και νόημα στη ζωή τους (Erikson, 1968). Η διαμόρφωση αυτής της ταυτότητας επηρεάζεται άμεσα από το οικογενειακό περιβάλλον του εφήβου και από άτομα που λειτουργούν ως πρότυπο γι' αυτόν, όπως οι γονείς. Η εφηβεία θεωρείται μία από τις πιο κρίσιμες περιόδους ανάπτυξης, καθώς το άτομο βιώνει σημαντικές αλλαγές (Petersen & Hamburg, 1986· Graber & Brooks-Gunn, 1996). Οι αλλαγές αυτές πραγματοποιούνται σε επίπεδο βιολογικό, γνωστικό, συμπεριφορικό, κοινωνικό και συναισθηματικό (Gemelli, 1996· Cicchetti & Rogosch, 2002· APA, 2002).

1.2. Τα στάδια της εφηβείας και οι αλλαγές που συντελούνται

Σύμφωνα με ερευνητές η εφηβεία περιλαμβάνει τα εξής στάδια ανάπτυξης : προεφηβεία (10-12 ετών), πρώτη εφηβεία (11-14 ετών), μέση εφηβεία (14-17), όψιμη εφηβεία (17-20) και μετα-εφηβεία (>20 ετών). Σε καθένα από αυτά τα στάδια πραγματοποιούνται συγκεκριμένες αναπτυξιακές αλλαγές (Christie & Viner, 2005· Chown & al., 2008).

Κατά τη διάρκεια, λοιπόν, της εφηβείας συμβαίνουν βιοσωματικές αλλαγές οι οποίες έχουν διάρκεια από 18 μήνες έως 6 χρόνια (Krapp & Wilson, 2005). Οι αλλαγές αυτές είναι αποτέλεσμα των ορμονών κάθε φύλου. Αυτές περιλαμβάνουν αύξηση του ύψους, του βάρους και της δύναμης, αλλά και την ανάπτυξη των σεξουαλικών χαρακτηριστικών (Herbert, 1999· Tucker, 1999).

Ακόμη, λαμβάνουν χώρα και γνωστικές αλλαγές γεγονός που σημαίνει πως οι έφηβοι μπορούν να σκεφτούν πολλές εναλλακτικές λύσεις (Nielsen, 1996· APA, 2002), να αναθεωρούν τις απόψεις τους και αποκτούν μεταγνωστική επίγνωση (Gemelli, 1996· Martin, 1999· Cobb, 2010).

Ακόμη, κατά τη διάρκεια της εφηβείας πραγματοποιούνται συναισθηματικές και ψυχολογικές αλλαγές, οι οποίες περιλαμβάνουν περισσότερη ενσυναίσθηση, μεγαλύτερη διάθεση συνεργασίας και μεγαλύτερη ικανότητα αναγνώρισης και διαχείρισης των συναισθημάτων τους (Gemelli, 1996· Martin, 1999· APA, 2002). Επιπλέον, ο έφηβος παρουσιάζει διάφορες ψυχολογικές αντιδράσεις όπως επιθυμία να μείνει μόνος, αποστροφή από την εργασία, ανία-πλήξη, νευρικότητα- ανησυχία, αυξημένη ευσυγκινησία, εχθρική στάση προς τους άλλους και ονειροπόληση (Κουρκούτας, 2001).

Σε επίπεδο συμπεριφοράς, οι αλλαγές που παρατηρούνται περιλαμβάνουν μείωση του χρόνου που οι έφηβοι περνούν με την οικογένειά τους ενώ οι διαφωνίες και οι καβγάδες πληθύνονται (Larson, και συν., 1996· Nielsen, 1996· Arnett, 1999· Steinberg, 2001). Πολλές φορές, επίσης, γίνονται αντιδραστικοί (Martin, 1999) και επιθυμούν την ιδιωτικότητα (Chown et al., 2008).

Επιπλέον, παρατηρούνται και αλλαγές στις κοινωνικές δεξιότητες των εφήβων, οι οποίες αυξάνονται και γίνονται πιο σύνθετες (Martin, 1999). Η αναζήτηση της ταυτότητάς τους και η επιθυμία για αυτονομία και ανεξαρτησία οδηγούν τους εφήβους να θέλουν να αποχωριστούν τους γονείς τους, τους οποίους έχουν απομυθοποιήσει. Σύμφωνα με τον Conger (1981), οι έφηβοι αρχίζουν να βλέπουν ότι υπάρχουν και εναλλακτικές αξίες, απόψεις ή πράξεις, πέρα από αυτές της οικογένειάς τους. Γι' αυτό εντάσσονται σε ομάδες στις οποίες αποκτούν συγκεκριμένη ταυτότητα και αναλαμβάνουν κάποιους ρόλους που επηρεάζουν τις μετέπειτα κοινωνικές τους σχέσεις.

ΚΕΦ. 2: Καταθλιπτική συμπτωματολογία

2.1. Ορισμός και συμπτώματα

Γενικά, η κατάθλιψη αποτελεί μια ψυχική διαταραχή και υπάγεται στην ομάδα των Διαταραχών της Διάθεσης. Η συγκεκριμένη διαταραχή περιλαμβάνει κάποιες γνωστικές, ψυχοκινητικές, ψυχοφυσιολογικές και διαπροσωπικές δυσκολίες (Κλεφτάρας, 1998). Η κατάθλιψη μπορεί να αποτελεί μια φυσιολογική διάθεση ή συναίσθημα απέναντι σε κάποιο τραυματικό γεγονός, μια σειρά συμπτωμάτων αλλά και μια ψυχοπαθολογική διαταραχή (Κλεφτάρας, 1998). Η κατάθλιψη ως μια φυσιολογική διάθεση ή συναίσθημα μπορεί να λάβει χώρα όταν, για παράδειγμα, κάποιος χάνει ένα αγαπημένο του πρόσωπο. Τα καταθλιπτικά συμπτώματα συνδέονται συνήθως με παράπονα για οργανικές ενοχλήσεις ή ψυχολογική και κοινωνική έκπτωση, και μπορεί να αποτελούν αντιδράσεις σε προσωπικές εμπειρίες (πχ. θλίψη, πένθος), σε αντίξοες κοινωνικές και οικονομικές καταστάσεις (πχ. ρατσισμός, φτώχεια) ή και ακόμη σε οργανικές παθήσεις (Κλεφτάρας, 1998). Τα συμπτώματα της κατάθλιψης αφορούν το συναίσθημα, τη συμπεριφορά, τις στάσεις απέναντι στον εαυτό και στο περιβάλλον καθώς και οργανικές μεταβολές (Κλεφτάρας, 1998). Πιο συγκεκριμένα, στα άτομα που παρουσιάζουν καταθλιπτικά συμπτώματα παρατηρείται λύπη, θυμός, άγχος, ενοχές, ευερεθιστότητα, ψυχοκινητική επιβράδυνση, ανηδονία, χαμηλή αυτοεκτίμηση, αισθήματα ανημπόριας, απαισιοδοξίας και απελπισίας, σκέψεις θανάτου και αυτοκτονίας, αδυναμία συγκέντρωσης, μειωμένη ικανότητα σκέψης, απώλεια όρεξης, διαταραχές ύπνου, εξάντληση και παράπονα για οργανικά προβλήματα (Κλεφτάρας, 1998). Η κατάθλιψη διαφέρει από την Κλινική Κατάθλιψη (ψυχοπαθολογική διαταραχή) η οποία περιλαμβάνει συμπτώματα που διαρκούν πάνω από δύο εβδομάδες. Αξίζει να αναφερθεί πως στην παρούσα έρευνα μελετάται η κατάθλιψη ως μια σειρά συμπτωμάτων.

2.2. Η Κατάθλιψη στην Εφηβεία

Η κατάθλιψη είναι μέχρι ενός σημείου φυσιολογική στην εφηβεία (Τσιάντης, 2001). Σύμφωνα με τον Κορώση (1997), οι περισσότεροι έφηβοι συχνά εμφανίζουν καταθλιπτικά συναισθήματα. Η θλίψη που βιώνουν οι έφηβοι εκφράζεται με επιθετική συμπεριφορά σε λεκτικό επίπεδο, με καταστροφική συμπεριφορά ή την κατάχρηση αλκοόλ και ναρκωτικών ουσιών (Κάκουρος &

Μανιαδάκη, 2002). Επιπλέον, οι έφηβοι με κατάθλιψη θεωρούν ότι τίποτα σωστό δε μπορούν να κάνουν, αποδίδουν ευθύνες στον εαυτό τους για ό,τι δεν πάει καλά και νομίζουν ότι είναι καταδικασμένοι στην αποτυχία (Garber et al., 1993). Οι εναλλαγές στη διάθεση, η αντιδραστική και επιθετική συμπεριφορά καθώς και η απομάκρυνση από τα σχολικά καθήκοντα αποτελούν επιπλέον ενδείξεις κατάθλιψης στην εφηβεία (Κάκουρος & Μανιαδάκη, 2002). Ακόμη, η κατάθλιψη στους εφήβους συνδέεται με τη χρήση ναρκωτικών και την αυτοκτονία (Weisz, McCarty & Valeri, 2006). Επιπλέον, οι καταθλιπτικοί έφηβοι αξιολογούν αρνητικά τον εαυτό τους, έχουν χαμηλή αυτοεκτίμηση και κάνουν παράπονα για υπερκόπωση (Κάκουρος & Μανιαδάκη, 2002). Ακόμη, η κατάθλιψη στην εφηβεία σχετίζεται με την κατάθλιψη κατά την ενήλικη ζωή και προκαλεί ελλείμματα σε επίπεδο εργασιακό, οικογενειακό και κοινωνικό (Weisz, McCarty & Valeri, 2006).

2.3. Επιδημιολογία καταθλιπτικής συμπτωματολογίας σε εφήβους

Κατά τη διάρκεια της εφηβικής ηλικίας η συχνότητα των καταθλιπτικών συμπτωμάτων αυξάνεται και κυρίως στα κορίτσια (Allgood-Merten, Lewinsohn & Hops, 1990· Kashani et al., 1987). Επιπλέον, έχει βρεθεί πως το 10-13% των εφήβων παρουσιάζει κατάθλιψη, ενώ το 5% των εφήβων παρουσιάζει σοβαρή κατάθλιψη (Angold et al. 1998). Έρευνα που έγινε στη Σουηδία σε 2.300 μαθητές ηλικίας 16–17 ετών έδειξε ότι το 5,8% των μαθητών είχε κατάθλιψη και η αναλογία φύλου ήταν 4 κορίτσια προς 1 αγόρι. Στην Ελλάδα, έρευνα που πραγματοποιήθηκε με 1.316 εφήβους ηλικίας 12–17 ετών έδειξε υψηλά ποσοστά κατάθλιψης με 20.3% (Τσιάντης & Μανωλόπουλος, 1988). Μια διαχρονική έρευνα (Rushton et al., 2002) με δείγμα 13.568 αμερικανούς εφήβους βρήκε πως το 9,2% του δείγματος παρουσίασε σοβαρή καταθλιπτική συμπτωματολογία και το 19% ήπια/μέτρια συμπτωματολογία. Στην Ελλάδα και σε άλλες χώρες έχει βρεθεί ότι περίπου το 20.3-30% των εφήβων εμφανίζουν κάποια καταθλιπτικά συμπτώματα (Madianos και συν., 1993· Spear, 2000· Κοκκέβη και συν., 2008· Lazaratou και συν., 2010).

2.4. Παράγοντες εμφάνισης της κατάθλιψης

Σύμφωνα με τους Κακούρος & Μανιαδάκη (2002), οι παράγοντες που επηρεάζουν την εμφάνιση της κατάθλιψης είναι γενετικοί/βιολογικοί, γνωστικοί, κοινωνικο-συναισθηματικοί και περιβαλλοντικοί.

Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τις *γενετικές-βιολογικές θεωρίες*, η κατάθλιψη αφορά περισσότερο από ένα μέλη σε μια οικογένεια (Κακούρος & Μανιαδάκη, 2002). Έχει βρεθεί πως παιδιά με γονείς που έχουν κάποια διαταραχή διάθεσης έχουν περισσότερες πιθανότητες να εμφανίσουν κατάθλιψη σε σχέση με παιδιά που οι γονείς τους δεν έχουν παρουσιάσει κάποια ψυχική διαταραχή (Beardslee et al., 1993). Βέβαια, διάφορες μελέτες δείχνουν πως αυτό που κληρονομείται γενετικά είναι ίσως μια προδιάθεση στην κατάθλιψη και η εμφάνισή της διευκολύνεται με την ύπαρξη διάφορων ψυχοκοινωνικών παραγόντων (Kendler, 1995). Οι Κακούρος & Μανιαδάκη (2002) αναφέρουν ότι η κατάθλιψη μπορεί να είναι το αποτέλεσμα των αρνητικών αλληλεπιδράσεων του παιδιού με το γονέα που πάσχει από κατάθλιψη. Επιπλέον, η κατάθλιψη μπορεί να εμφανιστεί στο παιδί έμμεσα μέσω της κοινωνικής απομόνωσης στην οποία αναγκάζεται να ζήσει λόγω του καταθλιπτικού γονέα (Κακούρος & Μανιαδάκη, 2002).

Οι *γνωστικές θεωρίες* επικεντρώνονται στις αρνητικές αντιλήψεις που έχουν τα άτομα τα οποία έχουν κατάθλιψη. Η κατάθλιψη οφείλεται σε αρνητικές και λανθασμένες αντιλήψεις που έχουν οι άνθρωποι για τον εαυτό τους, το περιβάλλον και το μέλλον τους, οι οποίες επιδρούν στη συναισθηματική του κατάσταση (Κλεφτάρας, 1998). Έχει βρεθεί πως τα παιδιά τα οποία πάσχουν από κατάθλιψη κάνουν γνωστικά λάθη όπως η επιλεκτική προσοχή σε αρνητικά γεγονότα και η υπεργενίκευση (Leitenberg et al., 1986) και παρουσιάζουν αρνητική αυτοεικόνα και αρνητικές αυτόματες σκέψεις (Asarnow et al., 1987).

Οι *θεωρίες των διαπροσωπικών σχέσεων* υποστηρίζουν πως η κατάθλιψη είναι μια αντίδραση απέναντι στις δυσκολίες που αντιμετωπίζει το άτομο όταν αλληλεπιδρά με το κοινωνικό του περίγυρο (Κακούρος & Μανιαδάκη, 2002). Πιο ειδικά, η θεωρία του δεσμού έδωσε έμφαση στον αποχωρισμό από τους γονείς, ο οποίος αποτελεί προδιαθεσικό παράγοντα για τη εμφάνιση της κατάθλιψης (Bowlby, 1961b).

Οι περιβαλλοντικές θεωρίες υποστηρίζουν πως η κατάθλιψη είναι αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης με το περιβάλλον. Η Kovacs (1997) αναφέρει πως η κατάθλιψη συνδέεται με αρνητικά γεγονότα όπως το διαζύγιο, ένα ατύχημα, οι κακές συνθήκες διαβίωσης και ο θάνατος των γονέων. Σε τέτοιου είδους γεγονότα τα παιδιά ηλικίας 9-12 ετών μπορεί να εμφανίσουν θυμό, προβλήματα συμπεριφοράς και άγχος ενώ οι έφηβοι μπορεί να εμφανίσουν πλήρως τα συμπτώματα της κατάθλιψης (Walleerstein & Kelly, 1980).

2.5. Φύλο και ηλικία

Κατά τη διάρκεια της εφηβείας οι περιπτώσεις ατόμων με κατάθλιψη αυξάνονται διαρκώς (Compas και συν., 1993· Steinberg & Morris, 2001· Bongers et al., 2003). Οι περισσότερες μελέτες υποστηρίζουν ότι υπάρχουν διαφορές ως προς το φύλο, κυρίως στην όψιμη εφηβεία και όχι πριν από αυτή, με την κατάθλιψη να είναι πιο συχνή στα κορίτσια (Walleerstein, 2005). Κατά την εφηβεία παρατηρείται στα κορίτσια σημαντική αύξηση συμπτωμάτων κατάθλιψης όσο και άγχους (Rutter & Sroufe, 2000· Zahn-Waxler et al., 2000· Larson et al., 2002) σε ποσοστό διπλάσιο από αυτό των αγοριών (Crick & Zahn-Waxler, 2003· Bhatia & Bhatia, 2007· Knopf et al., 2008). Σε έρευνα που έγινε σε σουηδικό σχολείο με εφήβους τα πιο κοινά συμπτώματα κατάθλιψης για τα αγόρια ήταν η θλίψη, το κλάμα και ο αυτοκτονικός ιδεασμός. Στα κορίτσια βρέθηκαν συμπτώματα όπως ο φόβος για αποτυχία, αυτό-απέχθεια, το να νιώθουν μη ελκυστικά, η ενοχή και ο αυτοκτονικός ιδεασμός (Olsson and Von Knorring 1997· Crowe et al., 2006). Επίσης, τα κορίτσια με κατάθλιψη είναι πιο πιθανό να έχουν εσωτερικά συμπτώματα όπως το να νιώθουν μόνες και δυστυχισμένες, να κλαίνε και να μισούν τον εαυτό τους (Crowe et al., 2006).

ΚΕΦ.3: Επιθετικότητα

3.1. Ορισμός της Επιθετικότητας

Στη σύγχρονη εποχή τα φαινόμενα επιθετικής και αντικοινωνικής συμπεριφοράς στα παιδιά και στους εφήβους είναι ιδιαίτερα συχνά. Τα παιδιά από πολύ νωρίς είναι εξοικειωμένα με πολλές μορφές βίας. Γενικά, υπάρχουν διάφοροι ορισμοί για την επιθετικότητα. Η επιθετικότητα είναι μια συμπεριφορά που αποσκοπεί να προκαλέσει σωματικό ή ψυχικό πόνο ή ακόμη και θάνατο, αν προορίζεται για έμψυχους οργανισμούς, ή την καταστροφή, αν αφορά άψυχα αντικείμενα (Παπαδοπούλου & Μαρκουλής, 1986· Χριστοδούλου, Μιχόπουλος & Λύκουρας, 2008). Έχει υποστηριχθεί πως η επιθετικότητα είναι περισσότερο μια συμπεριφορά ('attitude') και όχι τόσο ένα χαρακτηριστικό γνώριμα της προσωπικότητας ('personality trait') (Foulds, 1965). Η επιθετικότητα είναι το μέσο που χρησιμοποιούν τα άτομα για να προστατευθούν ή για να εκδικηθούν άλλα άτομα και μπορεί αυτή να στρέφεται σε άλλους ή ακόμα και στον ίδιο τον εαυτό (Κρασανάκης, 1999). Ωστόσο, ο ορισμός της επιθετικότητας διαφέρει ανάλογα με την κοινωνική τάξη και το πολιτισμικό υπόβαθρο του ατόμου που την ορίζει (Παπαδιώτη-Αθανασίου, 2003). Η βία συχνά θεωρείται συνώνυμο της επιθετικότητας (Ανδρέου, 2011). Η βία αφορά στην επιβολή δύναμης και εξουσίας μέσα από την εκδήλωση συμπεριφορών κυριαρχίας και την πρόκληση σωματικού ή/και ψυχικού πόνου (Ανδρέου, 2011). Η επιθετικότητα δείχνει ότι υπάρχει σκόπιμη εχθρική πρόθεση να προκαλέσει κάποιος ζημιά (Παρασκευόπουλος, 1985). Η διαφορά των δύο εννοιών έγκειται στην πρόθεση του ατόμου που εκδηλώνει βίαια ή επιθετική συμπεριφορά. Η υγιής επιθετικότητα είναι διαφορετική από την ψυχοπαθολογική επιθετικότητα, η οποία έχει σχέση με ψυχοπαθολογικές διαταραχές (Τσακιράκης, 2004).

Στο σχολικό περιβάλλον η σχολική βία εμφανίζεται με τη μορφή του σχολικού εκφοβισμού. Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, ο εκφοβισμός είναι μία μορφή επιθετικής συμπεριφοράς (Craig, Henderson & Murphy, 2000a· Hopkins et al., 2013· Houndoumadi & Pateraki, 2001· Lee, 2004. Rigby, 2001b· Yoneyama & Rigby, 2006). Πολλές έρευνες έχουν δείξει ότι οι Έλληνες μαθητές εμπλέκονται σε διαφορετικές μορφές επιθετικής συμπεριφοράς όπως ο σχολικός εκφοβισμός (Giovazolias, Kourkoutas, Mitsopoulou, & Georgiadi, 2010· Sapouna, 2008). Βέβαια, η

επιθετικότητα αποτελεί και ένα φυσιολογικό κομμάτι της κοινωνικοποίησης του παιδιού (Archer, 2001).

Οι Buss & Perry (1992) αναφέρουν ότι η επιθετικότητα περιλαμβάνει 4 παράγοντες: τη σωματική/φυσική επιθετικότητα, τη λεκτική επιθετικότητα, το θυμό και την εχθρότητα. Η φυσική/σωματική και η λεκτική επιθετικότητα αφορούν το κινητικό μέρος της επιθετικής συμπεριφοράς με τη φυσική/σωματική επιθετικότητα να αφορά στη χρήση σωματικής δύναμης ενώ η λεκτική επιθετικότητα περιλαμβάνει τον εχθρικό λόγο, την έντονη διαφωνία και τον αντίλογο. Ο θυμός αποτελεί το συναισθηματικό μέρος της επιθετικότητας και προετοιμάζει για επιθετική συμπεριφορά, αφορά τον έλεγχο και τη διαχείριση του θυμού και περιλαμβάνει την ευερεθιστότητα και την οξυθυμία. Η εχθρότητα περιλαμβάνει αρνητικές στάσεις και πεποιθήσεις και υποκινεί την επιθετική συμπεριφορά.

3.2. Μορφές επιθετικής συμπεριφοράς μεταξύ των μαθητών/τριών

Οι μορφές επιθετικής συμπεριφοράς διακρίνονται συνήθως σε άμεσες και έμμεσες (Ανδρέου, 2011· Τσιάντης & Ασημόπουλος, 2010· Richard et al., 2011· Wang, Iannotti & Nansel, 2009).

Οι άμεσες μορφές γίνονται εύκολα αντιληπτές γιατί είναι φανερές σε αντίθεση με τις έμμεσες μορφές που δε γίνονται εύκολα αντιληπτές. Μία άμεση μορφή επιθετικότητας είναι η λεκτική επιθετικότητα, η οποία εκδηλώνεται με υβριστικές λέξεις και εκφράσεις. Οι μαθητές/τριες απευθύνουν ο ένας στον άλλον υποτιμητικά λόγια ή προσβάλλουν και απειλούν με λέξεις (Κιτσάκη, 2010). Μια άλλη άμεση μορφή επιθετικότητας είναι η σωματική ή αλλιώς φυσική επιθετικότητα. Αυτή η μορφή περιλαμβάνει κλωτσιές, σπρωξίματα, σκουντήματα, μπουνιές, καθώς και κάθε χτύπημα που γίνεται είτε με το σώμα είτε με τη χρήση αντικειμένων (Τσιάντης & Ασημόπουλος, 2010).

Η έμμεση επιθετική συμπεριφορά είναι κυρίως η επιθετικότητα σχέσεων (Hong & Espelage, 2012· Lee, 2004). Σκοπός της έμμεσης επιθετικότητας είναι η πρόκληση βλάβης στις κοινωνικές σχέσεις κάποιου άλλου ατόμου και όχι η πρόκληση σωματικής βλάβης (Card, Stucky, Sawalani & Little, 2008). Πιο συγκεκριμένα, η έμμεση επιθετική συμπεριφορά περιλαμβάνει ενέργειες

όπως η διάδοση ψεύτικων φημών, η αποκάλυψη μυστικών ενός ατόμου σε άλλα πρόσωπα, η κρυφή πρόθεση ενός ατόμου για κάποιο άλλο άτομο, η σύναψη φιλικών σχέσεων για εκδίκηση, το κουτσομπολιό και η προσπάθεια να μην είναι αρεστό το άτομο στους άλλους (Artz, Nicholson & Magnuson, 2008). Αυτές οι ενέργειες οδηγούν στον κοινωνικό αποκλεισμό κάποιου/ας μαθητή/τριας (Ασημόπουλος, Γιαννακοπούλου, Χατζηπέμος, Σουμάκη, Διαρεμέ & Τσιάντης, 2008).

3.3. Παράγοντες που επηρεάζουν την επιθετική συμπεριφορά

Οι παράγοντες που καθορίζουν την εμφάνιση επιθετικής συμπεριφοράς μπορεί να είναι βιολογικοί, ψυχολογικοί και κοινωνικοί.

Οι βιολογικές θεωρίες υποστηρίζουν ότι η επιθετική συμπεριφορά είναι κληρονομική ενώ, όσον αφορά στους ψυχολογικούς παράγοντες, έχει βρεθεί πως η επιθετική συμπεριφορά σχετίζεται με την προσωπικότητα του ατόμου και πιο συγκεκριμένα το νευρωτισμό, τη ψύχωση, την εσωστρέφεια- εξωστρέφεια, την αυτοπεποίθηση, το φόβο και τις αναστολές της επιθετικότητας (Cole & Cole 2001).

Οι κοινωνικοί παράγοντες αφορούν την κοινωνικοποίηση του ατόμου, τα βιώματα και τις εμπειρίες στο οικογενειακό περιβάλλον, τις σχέσεις των μαθητών και των εκπαιδευτικών, την επίδραση που ασκούν τα ΜΜΕ καθώς και η ομάδα των συνομηλίκων. Ο Κρασανάκης (1999) αναφέρει πως κάποιες έρευνες ανέδειξαν τον κρίσιμο ρόλο που παίζει το οικογενειακό περιβάλλον στην εκδήλωση της επιθετικής συμπεριφοράς. Η στάση των γονέων απέναντι στο παιδί τους καθώς και οι συνθήκες που ζει το παιδί εντός του οικογενειακού περιβάλλοντος μπορούν να το οδηγήσουν να εκδηλώσει επιθετική συμπεριφορά (Κρασανάκης, 1999). Ποικίλες έρευνες υποστηρίζουν ότι η επιθετικότητα που εμφανίζεται στο σχολικό πλαίσιο συνδέεται με την οικογενειακή δυσλειτουργικότητα και τις κακές σχέσεις ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας (Bowers, Smith & Binney, 1994· Rigby, 1994). Η έρευνα των Sears, Maccoby και Levin (1957) έδειξε ότι ο αρνητισμός της μητέρας, δηλαδή, η αδιαφορία, η εχθρότητα, η απόρριψη και η απουσία συναισθηματικής θερμής, η ανεκτικότητα στην επιθετική συμπεριφορά του παιδιού καθώς και η σωματική τιμωρία που χρησιμοποιεί η μητέρα απέναντι στο παιδί οδηγούν στην

ανάπτυξη της επιθετικής του συμπεριφοράς. Επιπρόσθετα, μέσα από έρευνες φαίνεται πως οι έφηβοι που έχουν επιθετική συμπεριφορά συνήθως έχουν γονείς ψυχρούς και απορριπτικούς απέναντί τους και τα τιμωρούν σωματικά (Herbert, 1992). Ακόμη, ερευνητικά δεδομένα αποδεικνύουν ότι έφηβοι που παρακολουθούν τηλεοπτικά προγράμματα που προωθούν τη βία ή παίζουν βίαια ηλεκτρονικά παιχνίδια πολλή ώρα έχουν την τάση να γίνονται επιθετικοί (Χαλάτσης, 2008).

3.4. Επιπτώσεις της επιθετικής συμπεριφοράς

Η άσκηση επιθετικής συμπεριφοράς αποτελεί εμπόδιο στην ακαδημαϊκή, κοινωνική και συναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών (Alvarez, 2007). Οι βασικότερες συνέπειες που αναφέρονται είναι η χαμηλή ακαδημαϊκή επίδοση, η αποχή από το σχολείο και η ελλιπής ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των παιδιών (Bauman & Yoon, 2014).

Στον τομέα της κοινωνικής ανάπτυξης, έρευνες έχουν δείξει ότι τα παιδιά με επιθετική συμπεριφορά απορρίπτονται και περιθωριοποιούνται από τους συνομηλίκους, βιώνουν συγκρούσεις στις φιλίες τους και δυσκολεύονται να αναπτύξουν και να διατηρήσουν υγιείς και θετικές σχέσεις με τους συνομηλίκους (Ladd, 2006· Sebanc, 2003· Sutton et al, 1999· Wood, Cowan & Baker, 2002). Ακόμη, σύμφωνα με τον Τσιάντη (2010), παιδιά που εκδηλώνουν επιθετική συμπεριφορά μπορεί να φύγουν από το σπίτι και να εκδηλώσουν κατά την ενήλικη ζωή παραβατική συμπεριφορά.

Όσον αφορά την ακαδημαϊκή επίδοση, έχει βρεθεί ότι υπάρχει σχέση της επιθετικότητας με τη χαμηλή σχολική επίδοση καθώς και τη σχολική αποτυχία (Barrington & Hendricks, 1989· Cairns, Cairns, and Neckerman, 1989· Hawkins et al, 1991· Risi, Gerhardstein, & Kistner, 2003· Shinn et al, 1987· Tremblay et al, 1992).

Επιπλέον, τα ερευνητικά δεδομένα μαρτυρούν ότι οι οικογένειες των παιδιών με επιθετική συμπεριφορά δυσκολεύονται στην καθημερινή τους ζωή εντός και εκτός του σπιτιού, και συγκεκριμένα στη δουλειά τους, γιατί αναγκάζονται να λείπουν πολλές φορές από αυτή και έτσι,

μειώνεται η απόδοσή τους (Knapp, Scott & Davies, 1999· Raaijmakers et al, 2009· Romeo, Knapp & Scott, 2006).

3.5. Επιθετικότητα και διαφορές φύλων

Το φύλο είναι μία μεταβλητή που επηρεάζει την επιθετική συμπεριφορά. Πρόσφατες μελέτες δείχνουν ότι κατά την εφηβεία τα αγόρια εμπλέκονται πιο πολύ σε επιθετικές συμπεριφορές συγκριτικά με τα κορίτσια, στα οποία αποδίδονται υψηλότερα επίπεδα ενσυναίσθησης (Castillo et al., 2013). Ωστόσο, κάποιοι ερευνητές απέτυχαν να βρουν διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα ως προς την επιθετικότητα, όπως οι Finkelstein, Von Eye, και Preece (1994), οι οποίοι δε βρήκαν διαφορές ανάμεσα στα αγόρια και τα κορίτσια ως προς τη σωματική και λεκτική επιθετικότητα σε μαθητές 13-15 ετών.

Η έρευνα των Tsorbatzoudis, Travlos & Rodafinos (2013), η οποία πραγματοποιήθηκε σε μαθητές ηλικίας 13-17 ετών, έδειξε ότι τα αγόρια εκδήλωναν υψηλότερα επίπεδα σωματικής επιθετικότητας και, επιπλέον, δε βρέθηκαν διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα ως προς τη λεκτική επιθετικότητα. Ακόμη, τα ερευνητικά δεδομένα δείχνουν ότι τα αγόρια εμφανίζουν πιο άμεσες μορφές επιθετικότητας ενώ τα κορίτσια πιο έμμεσες μορφές (Tapper & Boulton, 2005). Υπάρχουν, βέβαια, και έρευνες που υποστηρίζουν πως στην εκδήλωση της έμμεσης επιθετικότητας δεν υπάρχουν σημαντικές διαφυλικές διαφορές και ότι τα αγόρια μπορεί να εκδηλώνουν έμμεσες μορφές επιθετικότητας περισσότερο από τα κορίτσια (Artz et al., 2008).

Παρόλο που κάποιες έρευνες έδειξαν πως οι άνδρες είναι πιο επιθετικοί σε λεκτικό επίπεδο απ' ότι οι γυναίκες (Buss & Perry, 1992· Eagly & Steffen, 1986· Harris, 1992· Nakano, 2001· Von Nakano & Werner, 2005), άλλοι ερευνητές έχουν επισημάνει πως οι διαφορές στη λεκτική επιθετικότητα είναι λιγότερο συχνές απ' ότι οι διαφορές στη σωματική επιθετικότητα (Frodi et al., 1977). Ακόμη, άλλες έρευνες έχουν βρει υψηλότερα επίπεδα λεκτικής επιθετικότητας στα αγόρια απ' ότι στα κορίτσια (Bjorkvist, Lagerspetz, & Kaukianen, 1992). Γενικά, μια πληθώρα ερευνών στην Ελλάδα και σε άλλες χώρες, οι οποίες εξετάζουν κυρίως τη σωματική και λεκτική επιθετικότητα, υποστηρίζουν ότι υπήρχαν σημαντικές διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα, με τα αγόρια να έχουν υψηλότερα ποσοστά επιθετικής συμπεριφοράς από τα κορίτσια (McDermott,

1996· Loeber & Hay, 1997· Crijnen et al., 1999· Roussos και συν., 2001· Bongers et al., 2003· Rudan et al., 2005· Μακρή-Μπότσαρη, 2005α· Meichenbaum, 2006· Rescorla et al., 2007· Κοκκέβη και συν., 2008· Sarra et al., 2008). Εν τούτοις, υπάρχουν και έρευνες οι οποίες δεν εντόπισαν σημαντική διαφορά ανάμεσα στα δύο φύλα (Broberg και συν., 2001· Verhulst και συν., 2003· Heyerdahl και συν., 2004), ενώ σε άλλες βρέθηκε ότι τα κορίτσια εμφανίζουν περισσότερη επιθετικότητα (Sandoval et al., 2006· Kapi et al., 2007).

3.6. Επιθετικότητα και ηλικία

Σύμφωνα με την Berger (2007), όσο αυξάνεται η ηλικία των παιδιών, τόσο μειώνεται η εκδήλωση επιθετικής συμπεριφοράς. Ωστόσο, οι Volk, Camilleri, Dane και Marini (2012) υποστηρίζουν ότι τα φαινόμενα επιθετικότητας είναι συχνότερα στη μέση εφηβική ηλικία, δηλαδή γύρω στα 14-15.

Τα ερευνητικά δεδομένα για την επίδραση της ηλικίας στην εκδήλωση της επιθετικότητας είναι αντιφατικά. Δηλαδή, κάποιες έρευνες βρήκαν ότι η επιθετικότητα μειώνεται όσο αυξάνεται η ηλικία στην εφηβεία (Crijnen et al., 1999· Bongers et al., 2003), κάποιες δε βρήκαν σημαντικές διαφορές (Broberg et al., 2001· Heyerdahl et al., 2004· Sandoval et al., 2006), ενώ άλλες βρήκαν πως οι πιο μεγάλοι έφηβοι παρουσιάζουν περισσότερη επιθετικότητα (Roussos και συν., 2001· Verhulst et al., 2003· Rescorla et al., 2007). Η μελέτη της Κοκκέβη και των συνεργατών της (2008), σε εφήβους 11-15 ετών, έδειξε ότι η σωματική επιθετικότητα αυξάνεται έως τα 13 έτη, και μετά μειώνεται. Επιπρόσθετα, ανάμεσα σε εφήβους 14-18 ετών, βρέθηκε ότι οι μαθητές του Γυμνασίου εμφάνιζαν περισσότερη σωματική επιθετικότητα από τους μαθητές του Λυκείου, ενώ η λεκτική επιθετικότητα ήταν και αυτή περισσότερη, χωρίς η διαφορά να είναι στατιστικά σημαντική (Μακρή-Μπότσαρη, 2005α).

ΚΕΦ. 4: Ενσυναίσθηση

4.1. Ορισμοί και διαστάσεις της ενσυναίσθησης

Η ενσυναίσθηση αποτελεί μία ικανότητα που είναι βασική στην κοινωνικό-συναισθηματική ανάπτυξη του ατόμου και επηρεάζει σε μέγιστο βαθμό τη συμπεριφορά του και τις σχέσεις που

διαμορφώνει με τα άτομα στο περιβάλλον του. Ο όρος χρησιμοποιήθηκε πρώτη φορά από το Γερμανό ψυχολόγο Theodore Lipps το 1903 (Oberman & Ramachandran, 2007). Οι ξένοι χρησιμοποιούν τον όρο «empathy» για την έννοια της ενσυναίσθησης που προέρχεται από την ελληνική λέξη «εμπάθεια» (Κιρκιγιάννη, 2009). Εν τούτοις, στην ελληνική γλώσσα η λέξη «εμπάθεια» σημαίνει μίσος (Μαλικιώση-Λοΐζου, 2003) που έχει αρνητική σημασία και γι' αυτό δεν εκφράζει τον όρο «empathy». Παρόλο που τα τελευταία χρόνια υπάρχει μεγάλο ερευνητικό ενδιαφέρον γύρω από την ενσυναίσθηση είναι δύσκολο να δοθεί ένας και μοναδικός ορισμός γι' αυτή (Decety & Moriguchi, 2007).

Η ενσυναίσθηση πρόκειται για την ικανότητα που έχει το άτομο να βλέπει τον κόσμο με τα μάτια του άλλου για να μπορεί να αντιληφθεί τι αισθάνεται κάποιο άλλο άτομο (Wynn & Wynn, 2006). Επιπλέον, η ενσυναίσθηση περιλαμβάνει το να γνωρίζει κανείς τα συναισθήματα του άλλου, να ταυτίζεται συναισθηματικά και να ανταποκρίνεται στα συναισθήματά του (Vreeke & Van der Mark, 2003). Ο Carl Rogers ορίζει την ενσυναίσθηση ως τη δυνατότητα να «αντιλαμβάνεται κανείς το εσωτερικό πλαίσιο αναφοράς κάποιου άλλου με ακρίβεια, με τα συναισθηματικά στοιχεία και νοήματα που ενυπάρχουν σε αυτό, σαν να ήταν εκείνος ο άλλος άνθρωπος, χωρίς όμως να χάνεται το "σαν"» (Rogers, 1959, στο Μαλικιώση-Λοΐζου, 2001:110). Επομένως, για τον Rogers κανείς δεν θα πρέπει να ξεχνά την προσωπική του ταυτότητα όταν δείχνει ενσυναίσθηση. Σύμφωνα με τη Frith (1999), επειδή η ενσυναίσθηση συμβάλλει στο να προβλέπει κανείς συμπεριφορές βάσει των συναισθημάτων και των σκέψεων των άλλων, αυτή αποτελεί βασική προϋπόθεση για την κοινωνική αλληλεπίδραση.

Οι περισσότεροι ερευνητές συμφωνούν ότι η ενσυναίσθηση έχει δύο βασικές διαστάσεις: τη γνωστική και τη συναισθηματική (Σταλίκας & Χαμοδράκα, 2004). Η γνωστική ενσυναίσθηση αφορά στην ικανότητα του ατόμου να κατανοεί τις σκέψεις, τα συναισθήματα, τις νοητικές καταστάσεις και τις αντιλήψεις των άλλων (Ickes, 1997). Η γνωστική ενσυναίσθηση περιλαμβάνει γνωστικές διεργασίες με τις οποίες το άτομο φαντάζεται τον εαυτό του στη θέση του άλλου ατόμου και έτσι, μπορεί να καταλάβει τι νιώθει ή τι σκέφτεται αυτό το άτομο (Zahn-Waxler & Radke-Yarrow, 1990). Από την άλλη, η συναισθηματική ενσυναίσθηση περιλαμβάνει την ικανότητα να βιώνουμε τα συναισθήματα που νιώθουν οι άλλοι και τη συναισθηματική

αντίδραση μας απέναντι σε αυτά (Chen & German, 2009). Η συναισθηματική ενσυναίσθηση είναι δυνατό να αναπτυχθεί από τα πρώτα στάδια της ζωής του ανθρώπου (Smith, 2006), ενώ η γνωστική ενσυναίσθηση εμφανίζεται μετά τα 7 έτη (Μαλικιώση-Λοϊζου, 2003). Η συναισθηματική ενσυναίσθηση αποτελεί ένα σημαντικό παράγοντα για το συναισθηματικό δέσιμο ανάμεσα σε παιδί και γονέα (McDonald & Messinger, 2011).

Στην έρευνα των Reid & al. (2013) περιλαμβάνεται και η συμπεριφορική (behavioural) διάσταση της ενσυναίσθησης. Η συμπεριφορική ενσυναίσθηση ή αλλιώς η «συμπεριφορική μίμηση συναισθημάτων» είναι η τάση να μιμείται κανείς ασυνείδητα τις εκφράσεις του προσώπου, τις στάσεις, την ένταση φωνής και άλλες συμπεριφορές των ατόμων που αλληλεπιδρά (Chartrand & Bargh, 1999).

Οι άνθρωποι με υψηλά επίπεδα ενσυναίσθησης νιώθουν μεγαλύτερη ικανοποίηση για τη ζωή και έχουν υψηλότερη συναισθηματική νοημοσύνη και αυτοεκτίμηση (Eisenberg & Fabes, 1998· Mayer, Caruso, & Salovey, 2000· Richardson, Hammock, Smith, Gardner, & Signo, 1994).

4.2. Παράγοντες που επηρεάζουν την ενσυναίσθηση

Οι Eisenberg & Morris (2001) αναφέρουν πως υπάρχει θετική συσχέτιση ανάμεσα σε συγκεκριμένες γονικές πρακτικές και την ενσυναίσθηση στα παιδιά, όπως οι συζητήσεις γονέων-παιδιών για θέματα ηθικής, η παρότρυνση για έλεγχο της συμπεριφοράς και η εκδήλωση συμπόνοιας για τους άλλους. Ακόμη, η ικανοποίηση των συναισθηματικών αναγκών του παιδιού και η ενθάρρυνση να βιώσει διάφορα συναισθήματα οδηγούν στην ανάπτυξη της ενσυναίσθησης στα παιδιά (Zhou t al., 2002). Ωστόσο, γονικές πρακτικές όπως η χρήση σωματικής βίας και η υπέρμετρη επιβολή δύναμης από τους γονείς σχετίζονται αρνητικά με την ανάπτυξη της συναισθησης στα παιδιά (Eisenberg & Morris, 2001). Έτσι, λοιπόν, η ενσυναίσθηση είναι μια ικανότητα η οποία μπορεί να καλλιεργηθεί στα πλαίσια ενός οικογενειακού περιβάλλοντος το οποίο είναι υποστηρικτικό και ενισχυτικό και όχι αυταρχικό.

4.3. Φύλο και ηλικία

Το φύλο και η ηλικία αποτελούν σημαντικούς παράγοντες οι οποίοι επηρεάζουν την ανάπτυξη της ενσυναίσθησης. Μερικές έρευνες έχουν βρει διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα ως προς την ενσυναίσθηση με στατιστικά σημαντικά υψηλότερα επίπεδα ενσυναίσθησης στις γυναίκες (Garaigordobil & García de Galdeano, 2006· Litvack, McDougall, & Romney, 1997· Lozano & Etxebarria, 2007· Mestre, Frías, & Samper, 2004· Mirón, Otero, & Luengo, 1989· Navas, Muñoz, & Graña, 2005· Sánchez, Oliva, & Parra, 2006). Βέβαια, οι Eisenberg & Lennon (1983) υποστηρίζουν πως οι διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα ως προς την ενσυναίσθηση σχετίζονται με τα εργαλεία που χρησιμοποιούνται κάθε φορά για την αξιολόγησή της. Σε κλίμακες αυτοαναφοράς που αξιολογούν την ενσυναίσθηση συνήθως οι γυναίκες απαντούν σύμφωνα με τις στερεοτυπικές αντιλήψεις και δείχνουν υψηλότερη συναισθηματικότητα από τους άντρες.

Οι έρευνες που έχουν μελετήσει τις διαφυλικές διαφορές ως προς την ενσυναίσθηση κατά τη διάρκεια της εφηβείας είναι λίγες. Γενικά, τα κορίτσια αναφέρουν περισσότερη ενσυναίσθηση από τα αγόρια (Van der Graaff, 2014). Οι διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα ως προς την ενσυναίσθηση αυξάνονται ανάλογα με το στάδιο ανάπτυξης (Mestre et al., 2009) και έχει παρατηρηθεί ότι μετά την ηλικία των 14 ετών οι διαφυλικές διαφορές είναι μεγαλύτερες. Ωστόσο, ο Tobarí (2003) βρήκε στατιστικά σημαντικές διαφορές στην ενσυναίσθηση υπέρ των κοριτσιών κατά την παιδική ηλικία αλλά αυτές οι διαφυλικές διαφορές μειώθηκαν στην εφηβεία.

Οι περισσότερες έρευνες για την ενσυναίσθηση αφορούν κυρίως την παιδική και εφηβική ηλικία (Eisenberg & Fabes, 1998· Zahn-Waxler, Radke-Yarrow, Wagner, & Chapman, 1992). Τα αποτελέσματα αυτών των ερευνών φανερώνουν πως η ενσυναίσθηση αυξάνεται όσο τα παιδιά μεγαλώνουν (Damon & Eisenberg, 1998· Grusec & Lytton, 1988). Σύμφωνα με τον Meltzoff (2002) ενσυναίσθηση αρχίζει να αναπτύσσεται κατά τη βρεφική ηλικία. Τα παιδιά κάτω των 3 ετών μπορούν να αντιδράσουν σε συναισθηματικό επίπεδο όταν παρατηρούν κάποιο άτομο αλλά όχι σε γνωστικό (Μαλικιώση-Λοΐζου, 2003). Αυτό πραγματοποιείται μετά τα 7 έτη. Βέβαια, κάποιοι θεωρητικοί πιστεύουν ότι η ενσυναίσθηση είναι εν μέρει έμφυτη (Mar & Oatley, 2008). Οι περισσότερες έρευνες δείχνουν ότι υπάρχει αύξηση των επιπέδων της ενσυναίσθησης με την

ηλικία (Underwood & Moore, 1982). Ωστόσο, δεν υπάρχουν σημαντικές διαφορές από την εφηβεία μέχρι την ενηλικίωση (Garaigordobil, 2009· Strayer & Roberts, 2004).

ΚΕΦ. 5: Σχέσεις με τα αδέρφια

5.1. Η σημασία της αδελφικής σχέσης

Η πλειονηφία των αδελφιών συχνά περνά περισσότερο χρόνο μαζί παρά με οποιονδήποτε άλλον (Sanders, 2004). Τα αδέρφια στις αλληλεπιδράσεις μεταξύ τους μπορεί να αποκτήσουν πολλές κοινωνικές και γνωστικές δεξιότητες που είναι βασικές στη υγιή κοινωνική ανάπτυξη (Furman & Buhrmester, 1985). Η αδελφική σχέση είναι μία από τις πιο στενές σχέσεις ενός ατόμου που έχει κατά την παιδική του ηλικία, την εφηβεία και την ενήλικη ζωή αλλά αυτή η σχέση μπορεί να περιλαμβάνει αντιζηλία και σύγκρουση (Furman & Buhrmester, 1985). Νέες έρευνες δείχνουν ότι παρόλο που η απόσταση ανάμεσα στα αδέρφια μεγαλώνει στην εφηβεία και οι κοινές τους δραστηριότητες μειώνονται, το συναισθηματικό τους δέσιμο παραμένει δυνατό (Cole & Kerns, 2001). Οι περισσότεροι έφηβοι κάνουν μια θετική αξιολόγηση της σχέσης με τα αδέρφια τους (Bowerman & Dobash, 1974· Vogt Yuan, 2011).

Διαφορετικοί τύποι κοινωνικών συναισθημάτων μπορούν να μαθευτούν από τις αδελφικές αλληλεπιδράσεις όπως η ζήλια, η δικαιοσύνη, η αμοιβαιότητα, η ενσυναίσθηση, η επιθετικότητα και η αντιπαλότητα (Vandell & Bailey, 1992).

Οι θετικές αδελφικές σχέσεις συσχετίστηκαν με πολλά οφέλη που σχετίζονται με την κοινωνική και τη συναισθηματική ανάπτυξη σε όλη την παιδική ηλικία και την εφηβεία. Αυτά τα οφέλη περιλαμβάνουν την καλή κοινωνική συμπεριφορά (Brody, Kim, Murry & Brown, 2003· Whiteman, McHale & Crouter, 2007), την υγιή ρύθμιση των συναισθημάτων (Kennedy & Kramer, 2008), το υψηλό επίπεδο της αυτό-ρύθμισης (Padilla-Walker, Harper & Jensen, 2010), τη θετική κοινωνική συμπεριφορά (Brody, Kim, Murry & Brown 2003· Whiteman, McHale & Crouter, 2007) και την ενσυναίσθηση (Tucker, Updegraff, McHale & Crouter, 1999). Ακόμη, τα αδέρφια μαθαίνουν να επιλύουν τις διαφορές τους και να διαχειρίζονται τα συναισθήματά τους

μέσα από τις αλληλεπιδράσεις τους (Kramer & Conger, 2009· Dunn, 1992· Whiteman, Becerra, & Killoren, 2009· Whiteman & Christiansen, 2008).

Επιπλέον, οι Kramer & Conger (2009) και Perner et al. (1994) αναφέρουν ότι τα παιδιά που έχουν αδέρφια αποκτούν πιο γρήγορα γνωστικές δεξιότητες συγκριτικά με τα παιδιά που δεν έχουν αδέρφια.

5.2. Διαστάσεις των αδελφικών σχέσεων

Οι διαστάσεις των αδελφικών σχέσεων που έχουν αναγνωρισθεί από ένα πλήθος ερευνητών είναι η ζεστασιά/εγγύτητα, το κύρος/ δύναμη, η σύγκρουση και η αντιζηλία. Οι διαστάσεις αυτές προσδιορίζουν την ποιότητα της αδελφικής σχέσης και εμφανίζονται σε πολλές έρευνες (Furman & Buhrmester, 1985· Stocker, McHale, 1992).

Πιο ειδικά, η *Ζεστασιά/Εγγύτητα* περιλαμβάνει την οικειότητα, την καλή κοινωνική συμπεριφορά, το θαυμασμό, την ομοιότητα και τη στοργικότητα.

Το *Κύρος/δύναμη* σχετίζεται με την επιρροή που ασκούν τα αδέρφια το ένα στο άλλο και περιλαμβάνει την ικανότητα φροντίδας του αδελφού/ής, την κυριαρχία πάνω στον αδελφό/ή, την ικανότητα φροντίδας από τον αδελφό/ή και την κυριαρχία από τον αδελφό/ή.

Η *Σύγκρουση* αφορά συμπεριφορές όπως ανταγωνισμό, καβγάδες και συναγωνισμό.

Η *Αντιζηλία* αναφέρεται στη γνώμη που έχουν τα άτομα που έχουν αδέρφια για τη μεροληψία των γονέων σχετικά με τα παιδιά τους. Αυτές οι απόψεις των παιδιών μπορούν να προκαλέσουν συγκρούσεις και ανταγωνισμό ανάμεσα στα αδέρφια (Furman & Buhrmester, 1985). Αξίζει να αναφερθεί πως η υψηλή ζεστασιά/εγγύτητα αντανakλά μία καλή/θετική σχέση ανάμεσα στα αδέρφια ενώ η υψηλή σύγκρουση και αντιζηλία φανερώνουν μία κακή/αρνητική σχέση.

5.3. Παράγοντες που επηρεάζουν την αδελφική σχέση

Το φύλο και η σειρά γέννησης του ατόμου και των αδελφιών του καθώς και η ποιότητα της σχέσης ανάμεσα στο παιδί και τους γονείς είναι παράγοντες οι οποίοι επιδρούν στην ποιότητα της αδελφικής σχέσης.

Φύλο

Κάποιες έρευνες υποστηρίζουν πως οι γυναίκες εμφανίζουν συχνότερη επαφή (Connidis & Campbell, 1995· White, 2001· White & Riedmann, 1992b) και επικοινωνία (Connidis & Campbell, 1995· Newman, 1991· Poortman & Voorpostel, 2009) με τα αδέλφια τους, συγκριτικά με τους άνδρες.

Στις έρευνες των Bowerman & Dobash (1974) και Furman & Buhrmester (1985, 1990) φαίνεται πως τα αδέλφια του ίδιου φύλου βιώνουν μεγαλύτερη εγγύτητα και οικειότητα στη σχέση τους απ' ότι τα αδέλφια διαφορετικού φύλου καθώς και λιγότερη εχθρότητα. Μάλιστα, έχει βρεθεί πως η αδελφική σχέση που περιλαμβάνει δύο κορίτσια εμφανίζει τα μεγαλύτερα επίπεδα εγγύτητας και οικειότητας (Buhrmester & Furman, 1990· Dunn et al., 1994· Riggio, 2000). Αντιθέτως, η αδελφική σχέση που περιλαμβάνει αγόρια έχει βρεθεί πως χαρακτηρίζεται από λιγότερη τρυφερότητα και φροντίδα (Cole & Kerns, 2001).

Επιπλέον, ο Hetherington (1988) βρήκε ότι τα αγόρια είχαν περισσότερο αρνητική σχέση με τα αδέλφια τους απ' ότι τα κορίτσια και ήταν πιο επιθετικά απέναντι τους απ' ότι τα κορίτσια (Milevsky, 2011).

Αριθμός αδελφών

Ορισμένες έρευνες έχουν δείξει ότι ο μεγαλύτερος αριθμός των αδελφών σχετίζεται με καλύτερη ποιότητα σχέσης ανάμεσα στα αδέλφια (Connidis, 1994· Riggio, 2006). Η Newman (1991, 1996) βρήκε πως στις οικογένειες με δύο μόνο παιδιά υπάρχει πιο συχνός ανταγωνισμός και αντιζηλία απ' ότι σε οικογένειες με περισσότερα παιδιά.

Σχετικά με την πρώτη διάσταση (*ζεστασιά/εγγύτητα*) υποστηρίζεται πως οι αδελφικές σχέσεις γίνονται πιο στενές, θερμές και υποστηρικτικές κατά τη διάρκεια της εφηβείας και της ενήλικης ζωής (Cicirelli, 1982· Ross & Milgram, 1982). Οι Updegraff, McHale & Crouter (2002) βρήκαν ότι η εγγύτητα στη σχέση αυξάνεται κατά την εφηβεία ενώ ο έλεγχος στην αδελφική σχέση μειώνεται. Εν τούτοις, άλλοι ερευνητές βρήκαν πως όταν τα παιδιά μπαίνουν στην εφηβεία οι αδελφικές σχέσεις γίνονται λιγότερο οικείες (Buhrmester, 1992· Dunn, Slomkowski, Breardsall & Rende, 1994).

Πολλές έρευνες έχουν δείξει πως κατά την παιδική και την εφηβική ηλικία τα μικρότερα αδέλφια αισθάνονται μεγαλύτερη εγγύτητα προς τα αδέλφια τους (Bowerman & Dobash, 1974· Derkman, et al., 2011). Ακόμη, τα μικρότερα αδέλφια αναφέρουν περισσότερο θαυμασμό προς τα μεγαλύτερα αδέλφια τους απ' ότι τα μεγαλύτερα. Οι Tucker, McHale, & Crouter (2001) βρήκαν ότι έφηβοι 13-16 ετών ανέφεραν ότι τα μεγαλύτερα αδέλφια τους είναι υποστηρικτικά σε θέματα κοινωνικά, ακαδημαϊκά και οικογενειακά.

Όσον αφορά στο *κύρος/δύναμη*, τα ερευνητικά δεδομένα υποστηρίζουν πως τα μικρότερα αδέλφια αναφέρουν ότι έχουν λιγότερη δύναμη από ό,τι αναφέρουν τα μεγαλύτερα (Bigner, 1974· Bragg, Ostrowski & Finley, 1973· Furman & Buhrmester, 1985· Minnett, Vandell & Santrock, 1983). Ωστόσο, κατά την εφηβεία οι σχέσεις γίνονται περισσότερο ισότιμες. Η έρευνα των Buhrmester και Furman (1990), η οποία πραγματοποιήθηκε σε παιδιά και εφήβους ηλικίας 8-17 ετών, έδειξε ότι τα μικρότερα παιδιά θεωρούσαν τα μεγαλύτερα αδέλφια τους πιο κυριαρχικά και συγχρόνως πιο στοργικά.

Οι Brody, Stoneman & McCoy (1994) βρήκαν ότι η *σύγκρουση* ανάμεσα στα αδέλφια κατά την παιδική και εφηβική ηλικία αυξάνεται. Αντιθέτως, άλλοι ερευνητές (Cole & Kearns, 2001· Furman & Buhrmester, 1985, 1990, 1992) βρήκαν ότι οι αδελφικές σχέσεις κατά την παιδική και εφηβική ηλικία γίνονται λιγότερο έντονες, με τους μεγαλύτερους εφήβους να αναφέρουν λιγότερη σύγκρουση. Σε μια μελέτη που διεξήχθη με εφήβους, ο Milevsky (2005) βρήκε ότι τα μεγαλύτερα αδέλφια βιώνουν λιγότερη σύγκρουση με τα μικρότερα αδέλφια τους.

Σχετικά με την *αντιζηλία* στην έρευνα των Buhrmester και Furman (1985) τα παιδιά ανέφεραν μεγαλύτερη αντιζηλία όταν είχαν μικρότερα αδέρφια απ' ό,τι όταν είχαν μεγαλύτερα.

Ποιότητα σχέσης παιδιού-γονέων

Άλλος ένας παράγοντας που φαίνεται να επηρεάζει την αδελφική σχέση είναι η ποιότητα της σχέσης ανάμεσα σε γονείς και παιδιά (Derkman, Engels, Kuntsche, Van Der Vorst, & Scholte, 2011). Ειδικότερα, έχει βρεθεί πως η θετική σχέση μεταξύ αδελφιών σχετίζεται με τη θετική σχέση παιδιού-γονέων (Brody, Stoneman, & McCoy, 1992· Kretschmer & Pike, 2009· McHale, Whiteman, Kim, & Crouter, 2007· Milevsky, Schlechter, & Machlev, 2011· Stocker, 1994).

Στην εφηβεία οι αδελφικές σχέσεις δεν επηρεάζονται σε μεγάλο βαθμό από τις σχέσεις με τους γονείς και, μάλιστα, είναι πιο πιθανό η ποιότητα της αδελφικής σχέσης να επηρεάζει τη σχέση του εφήβου με τον γονέα (Derkman, et al., 2011).

Σύμφωνα με τον Bandura (1977), το Freud (1949) και τον Tesser (1980) (στο Brody, 1998) οι διαφορετικές συμπεριφορές των γονέων απέναντι στα παιδιά προκαλεί αντιζηλία και θυμό ανάμεσα στα αδέρφια. Στην έρευνα των Furman και Buhrmester (1985) βρέθηκε ότι οι αντιλήψεις των παιδιών για τη μεροληψία των γονιών σχετίζονταν με αισθήματα σύγκρουσης και ανταγωνισμού.

ΚΕΦ. 6: Σχέσεις μεταξύ των υπό μελέτη μεταβλητών

6.1. Κατάθλιψη και επιθετικότητα

Πολλοί έφηβοι κρύβουν την κατάθλιψη τους εκδηλώνοντας ανία, ευερεθιστότητα, επικίνδυνη συμπεριφορά και επιθετικότητα (Oster & Montgomery, 1996· Brown, 1996). Η βιβλιογραφία υποστηρίζει ότι υπάρχει σχέση ανάμεσα στην κατάθλιψη και τις ψυχολογικές συμπεριφορές όπως η επιθετικότητα (Fung, Gerstein, Chan, & Engebretson, 2015). Η σχολική επιθετικότητα έχει σημαντικές συνέπειες στην ψυχική και σωματική υγεία των παιδιών (Hazler, 1994). Μία έρευνα έδειξε ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική σχέση ανάμεσα στην επιθετικότητα και την

κατάθλιψη, η οποία είναι ισχυρότερη στην ηλικία των 15 των παρά των 11 (Brown & Shaw, 1997). Ακόμη, άλλες έρευνες εντοπίζουν τη σχέση αυτή, στην οποία η επιθετική συμπεριφορά στην τελευταία τάξη του δημοτικού ήταν προβλεπτικός παράγοντας για την καταθλιπτική διάθεση στη δευτέρα γυμνασίου (Capaldi, 1992). Έχει, επίσης, βρεθεί ότι ο εκφοβισμός συσχετίζεται με υψηλά ποσοστά κατάθλιψης (Troy και Sroufe, 1987). Ακόμη, σε έρευνα με αγόρια 13-16 ετών η άμεση επιθετικότητα συνδεόταν με την κατάθλιψη (Olweus, 1991).

6.2. Κατάθλιψη και ενσυναίσθηση

Έχει βρεθεί ότι τα άτομα με κατάθλιψη έχουν χαμηλά επίπεδα συναισθηματικής ενσυναίσθησης και ίσως αυτή η μειωμένη ενσυναίσθηση να επιδεινώνει την κατάθλιψη (Cusi et al., 2011). Οι Grynberg et al. (2010) βρήκαν αρνητική σχέση ανάμεσα στην κατάθλιψη και την αντίληψη της προοπτικής του άλλου, η οποία αποτελεί πτυχή της γνωστικής ενσυναίσθησης. Οι Thomas et al. (2007) βρήκαν, επίσης, ότι η μειωμένη αντίληψη της προοπτικής του άλλου σχετιζόταν με υψηλότερα επίπεδα καταθλιπτικών συμπτωμάτων στις γυναίκες. Η έλλειψη της ενσυναίσθησης έχει συνδεθεί με τη μειωμένη ευημερία συμπεριλαμβανομένων περισσότερων καταθλιπτικών συμπτωμάτων (Lee, Brennan, & Daly, 2001).

6.3. Κατάθλιψη και σχέσεις με τα αδέρφια

Έχει βρεθεί πως οι θετικές αδελφικές σχέσεις σχετίζονται αρνητικά με την κατάθλιψη (Richmond, Stocker, & Rienks, 2005· Vogt Yuan, 2009). Οι έφηβοι που έχουν καλή σχέση με τα αδέρφια τους τείνουν να έχουν καλύτερες φιλικές σχέσεις, υψηλότερη αυτοεκτίμηση, η οποία συνδέεται με λιγότερα αισθήματα μοναξιάς, κατάθλιψη και παραβατική συμπεριφορά (Yeh & Lempers, 2004).

Μερικές έρευνες έχουν εξετάσει τη σχέση ανάμεσα στις οικογενειακές αλληλεπιδράσεις και την παιδική κατάθλιψη (Milevsky, et al., 2007· Wu, et al., 2007· Ogburn et al., 2010). Οι οικογενειακές αλληλεπιδράσεις που είναι επιθετικές, μη υποστηρικτικές ή αυταρχικές φάνηκε πως σχετίζονται σημαντικά με την κατάθλιψη στα παιδιά (Gerlsma, Emmelkamp, & Arrindell, 1990· Milevsky, et al., 2007· Schwartz et al., 2012· Ogburn et al., 2010)· Επιπλέον, πλήθος

ερευνών δείχνει ότι μια αρνητική αδελφική σχέση είναι πιο πιθανό να οδηγήσει σε αύξηση των καταθλιπτικών συμπτωμάτων και στον αυτοτραυματισμό (Brody, 1998· Bowes, Wolke, Joinson, Lereya & Lewis, 2014· Richmond, Stocker & Rienks, 2005).

6.4. Επιθετικότητα και ενσυναίσθηση

Η ενσυναίσθηση παίζει πολύ σημαντικό ρόλο στην αναστολή ανεπιθύμητων συμπεριφορών στους εφήβους, όπως η παραβατικότητα και η επιθετικότητα (Jolliffe & Farrington, 2004). Υποστηρίζεται ότι η ενσυναίσθηση σχετίζεται με λιγότερη επιθετικότητα (Miklikowska, Duriez & Soenens, 2011). Ακόμη, πολλές έρευνες έχουν δείξει ότι η ενσυναίσθηση αναστέλλει την άμεση και έμμεση επιθετική συμπεριφορά στην παιδική ηλικία (Kaukiainen et al, 1999). Στην ίδια ηλικία τα παιδιά που εκδηλώνουν επιθετική συμπεριφορά παρουσιάζουν χαμηλότερα επίπεδα γνωστικής και συναισθηματικής ενσυναίσθησης σε σχέση με τα μη επιθετικά παιδιά (Mayberry & Espelage, 2007).

Πρόσφατες έρευνες δείχνουν πως τα αγόρια στην εφηβεία εκδηλώνουν περισσότερες επιθετικές συμπεριφορές διότι έχουν λιγότερη ενσυναίσθηση από τα κορίτσια (Castillo et al., 2013). Όσον αφορά στις διαστάσεις της ενσυναίσθησης, σε μια έρευνα με παιδιά 13-17 χρονών, βρέθηκε ότι τα αγόρια και τα κορίτσια που εκδήλωναν επιθετική συμπεριφορά είχαν χαμηλή συναισθηματική ενσυναίσθηση (Jolliffe & Farrington, 2011). Επίσης, σε άλλη έρευνα, στην οποία εξετάστηκε η συναισθηματική ενσυναίσθηση, βρέθηκε ότι υπήρχε αρνητική σχέση ανάμεσα στη συναισθηματική ενσυναίσθηση και την επιθετικότητα στους εφήβους (Lovett & Sheffield, 2007). Σε ακόμη μία έρευνα με Ολλανδούς εφήβους φάνηκε πως η γνωστική ενσυναίσθηση σχετίζεται αρνητικά με την έμμεση επιθετικότητα στα αγόρια και την άμεση επιθετικότητα στα κορίτσια (Van Heerebeek, 2010).

Αξίζει να αναφερθεί πως η εκπαίδευση/εξάσκηση στην ενσυναίσθηση έχει εφαρμοστεί με επιτυχία ως μέσο για τη μείωση της επιθετικής συμπεριφοράς (Feshbach, 1989· Kalliopuska & Tiitinen, 1991).

6.5. Επιθετικότητα και σχέσεις με τα αδέρφια

Έχει βρεθεί πως οι συγκρουσιακές αδελφικές σχέσεις συνδέονται με την αντικοινωνική συμπεριφορά κατά τη διάρκεια της εφηβείας (Berman, 1994· Conger, Conger, & Scaramella, 1997· Schaeffer & Borduin, 1999).

Πολλές μελέτες βρήκαν πως υπάρχει σχέση ανάμεσα στην επιθετικότητα και την εχθρότητα στις αδερφικές σχέσεις καθώς και τη χρήση της επιθετικότητας απέναντι σε συνομήλικους (MacKinnon-Lewis, Starnes, Volling & Johnson, 1997· Stormshak, Bellanti & Bierman, 1996). Στην έρευνα των Stormshak et al. (1996) τα παιδιά που είχαν αδελφικές σχέσεις με υψηλή σύγκρουση και χαμηλή ζεστασιά/εγγύτητα έτειναν να έχουν περισσότερη επιθετική συμπεριφορά απέναντι στους συνομηλίκους. Ακόμη, οι αρνητικές αδελφικές σχέσεις έχουν συνδεθεί με επικίνδυνη συμπεριφορά, προβλήματα προσαρμογής, προβλήματα στο σχολείο, το σχολικό εκφοβισμό (Bank, Burraston & Snyder, 2004· Stocker, Burwel & Briggs, 2002), αντικοινωνικές συμπεριφορές (Criss & Shaw, 2005· Fagan & Najman, 2003) και τη χρήση ουσιών (Fagan & Najman, 2005· Scholte, Poelen, Willemsen, Boomsma & Engels, 2008· Slomkowski, Rende, Novak, Lloyd-Richardson & Niaura, 2005).

6.6. Ερευνητικές υποθέσεις

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι η διερεύνηση των σχέσεων ανάμεσα στην κατάθλιψη, την ενσυναίσθηση, την επιθετικότητα και τις σχέσεις με τα αδέρφια και η σύγκριση των εφήβων με κατάθλιψη και των εφήβων με επιθετική συμπεριφορά ως προς την ενσυναίσθηση και τις σχέσεις με τα αδέρφια.

Οι υποθέσεις της παρούσας έρευνας συνοψίζονται ως εξής:

1. Υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές μεταξύ αγοριών και κοριτσιών ως προς την κατάθλιψη, την επιθετικότητα, την ενσυναίσθηση και τις σχέσεις με τα αδέρφια.

2. Υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές μεταξύ εφήβων με επιθετική συμπεριφορά και εφήβων με καταθλιπτική συμπτωματολογία ως προς την ενσυναίσθηση και τις σχέσεις με τα αδέρφια.
3. Υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές μεταξύ αδελφών ίδιου φύλου και αδελφών διαφορετικού φύλου ως προς τις σχέσεις με τα αδέρφια.
4. Υπάρχει στατιστικά σημαντική σχέση μεταξύ της κατάθλιψης και της ενσυναίσθησης, της επιθετικότητας και των σχέσεων με τα αδέρφια.
5. Υπάρχει στατιστικά σημαντική σχέση μεταξύ της επιθετικότητας και της ενσυναίσθησης και των σχέσεων με τα αδέρφια.
6. Υπάρχει στατιστικά σημαντική σχέση ανάμεσα στην ενσυναίσθηση και τις σχέσεις με τα αδέρφια.
7. Υπάρχει στατιστικά σημαντική σχέση ανάμεσα στις σχέσεις με τους γονείς και τις σχέσεις με τα αδέρφια.

ΚΕΦ. 7 : Μεθοδολογία έρευνας

7.1. Συμμετέχοντες

Στην παρούσα έρευνα έλαβαν μέρος μαθητές της Β΄ και Γ΄ γυμνασίου και Α΄ και Β΄ Λυκείου από το 14ο γυμνάσιο Καλλιθέας, το 1ο Λύκειο Καλλιθέας και το 1ο Λύκειο Ν. Ιωνίας. Ο μέσος όρος ηλικίας τους ήταν 15.51 έτη (τ.α.=1.01, εύρος:13-17). Στον Πίνακα 1 παρουσιάζονται τα δημογραφικά στοιχεία των συμμετεχόντων. Ειδικότερα, παρουσιάζεται το φύλο των παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνα, η τάξη στην οποία φοιτούν, το εάν έχουν ή όχι αδέρφια, ο αριθμός των αδελφών, το φύλο του αδελφού/ής, η εκπαίδευση του πατέρα και της μητέρας και η σχέση με τους γονείς τους.

Πίνακας 1: Δημογραφικά στοιχεία συμμετεχόντων στην παρούσα έρευνα (N=228)

	N	%
Φύλο παιδιών		
Αγόρια	103	45.2
Κορίτσια	125	54.8
Τάξη		
Β΄Γυμνασίου	11	4.8
Γ΄Γυμνασίου	52	22.8
Α΄ Λυκείου	95	41.7
Β΄ Λυκείου	70	30.7
Έχουν αδέρφια		
ΝΑΙ	191	83.8
ΟΧΙ	37	16.2

Αριθμός αδελφών		
1	134	70.2
2	44	23
3	6	3.1
4 >	7	3.7
Φύλο αδελφού/ής		
Αγόρι	91	48.1
Κορίτσι	98	51.9
Εκπαίδευση Πατέρα		
Δημοτικό	8	3.7
Γυμνάσιο	22	10.1
Λύκειο	84	38.7
ΑΕΙ/ΤΕΙ	103	47.5
Εκπαίδευση μητέρας		
Δημοτικό	8	3.7
Γυμνάσιο	11	5
Λύκειο	93	42.5
ΑΕΙ/ΤΕΙ	107	48.9

Σχέση με τους γονείς

Πολύ κακή	3	1.3
Κακή	3	1.3
Μέτρια	33	14.6
Καλή	104	46
Πολύ καλή	83	36.7

7.2. Ψυχομετρικά εργαλεία

Για τη συλλογή των δεδομένων συντάχθηκαν από την ερευνήτρια ερωτήσεις δημογραφικών χαρακτηριστικών των μαθητών που συμμετέχουν στην παρούσα έρευνα (ηλικία, τάξη, φύλο, ύπαρξη και αριθμός αδελφών, εκπαίδευση πατέρα και μητέρας, σχέση με γονείς) (βλ. παράρτημα) και χρησιμοποιήθηκαν τα παρακάτω τέσσερα ερωτηματολόγια :

1. Κλίμακα Παιδικής Κατάθλιψης (CDI)

Η καταθλιπτική συμπτωματολογία των μαθητών αξιολογήθηκε με την ελληνική εκδοχή της Κλίμακας Παιδικής Κατάθλιψης (Κλεφτάρας & Διδασκάλου, 2012).

Η Κλίμακα «Children's Depression Inventory» (CDI) κατασκευάστηκε από την Kovacs (1992) και αποτελεί ένα εργαλείο αυτοαξιολόγησης της Κατάθλιψης για παιδιά σχολικής και εφηβικής ηλικίας. Το άτομο επιλέγει μία από τις τρεις δηλώσεις που περιγράφει καλύτερα πως αισθάνεται τις τελευταίες δύο βδομάδες. Ο χρόνος συμπλήρωσης είναι περίπου 10-20 λεπτά. Περιλαμβάνει 27 ερωτήσεις που αφορούν συμπτώματα όπως η αρνητική διάθεση, η αναποτελεσματικότητα, η ανηδονία και τα διαπροσωπικά προβλήματα. Τα άτομα απαντούν σε μια 3-βάθμια κλίμακα όπου το 2 αντιπροσωπεύει τη σοβαρή μορφή καταθλιπτικού συμπτώματος, το 1 την ήπια μορφή του και το 0 την απουσία του. Οι ερωτήσεις 1, 3, 4, 6, 9, 12, 14, 17, 19, 20, 22, 23, 26, 27 βαθμολογούνται με 0, 1, 2, ενώ οι ερωτήσεις 2, 5, 7, 8, 10, 11, 13, 15, 16, 18, 21, 24, 25 αντιστρέφονται και βαθμολογούνται με 2, 1, 0. Η συνολική βαθμολογία της κλίμακας προκύπτει

από το άθροισμα της βαθμολογίας των 27 ερωτήσεων και κυμαίνεται από 0-54. Από 0-9 βαθμούς χαρακτηρίζεται ως απουσία συμπτωματολογίας, από 10-18 ως ήπια και από 19-54 ως σοβαρή καταθλιπτική συμπτωματολογία (Klefaras & Didaskalou, 2006). Οι ερωτήσεις ομαδοποιούνται σε 5 υποκλίμακες-διαστάσεις για καθεμία από τις οποίες προκύπτει μια συνολική βαθμολογία. Οι διαστάσεις της κλίμακας είναι η Αρνητική Συναισθηματική Διάθεση (ερ. 1, 6, 8, 10, 11, 13), τα Διαπροσωπικά προβλήματα (ερ. 5, 12, 26, 27), η Αναποτελεσματικότητα (ερ. 3, 15, 24, 23), η Ανηδονία (ερ. 4, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22) και η Αρνητική αυτοεκτίμηση (ερ. 2, 7, 9, 14, 25).

Οι συντελεστές αξιοπιστίας εσωτερικής συνέπειας alpha (α) του Cronbach της αρχικής εκδοχής του ερωτηματολογίου κυμαίνονται από .71 έως .89 και είναι αρκετά υψηλοί, το οποίο ισχύει και για τις υποκλίμακες (αρνητική διάθεση (α=.62), διαπροσωπικά προβλήματα (α=.59), αίσθημα αναποτελεσματικότητας (α=.63), ανηδονία (α=.66), αρνητική αυτοεκτίμηση (α=.68) (Konacs, 2008). Στην παρούσα μελέτη ο συντελεστής αξιοπιστίας alpha (α) του Cronbach του ερωτηματολογίου CDI είναι (α)=.85.

Το CDI έχει χρησιμοποιηθεί σε πολλές έρευνες και η εγκυρότητά του έχει επιβεβαιωθεί με πολλές και διαφορετικές τεχνικές (Konacs, 1992). Το ερωτηματολόγιο παρουσιάζει διακριτική ικανότητα, η οποία αφορά στην ικανότητα της κλίμακας να διακρίνει τα παιδιά σχολικής ηλικίας με κατάθλιψη από τα φυσιολογικά παιδιά της ίδιας ηλικίας.

Το CDI προσαρμόστηκε και μεταφράστηκε στην ελληνικό πληθυσμό από τους Κλεφτάρα και Διδασκάλου (2012).

2. Κλίμακα ενσυναίσθησης

Προκειμένου να αξιολογηθεί η ενσυναίσθηση χρησιμοποιήθηκε η ελληνική εκδοχή της κλίμακας της ενσυναίσθησης (Empathy Index for Children and Adolescent) της Bryant (1982) (Τσίτσας, Γιοβαζολιάς, Μητσοπούλου & Αντωνοπούλου, 2012). Το συγκεκριμένο ψυχομετρικό εργαλείο φέρει τον τίτλο: «Προσαρμοσμένη Κλίμακα Συναισθηματικής Ενσυναίσθησης» (Τσίτσας, Γιοβαζολιάς, Μητσοπούλου & Αντωνοπούλου, 2012). Η συγκεκριμένη κλίμακα χρησιμοποιείται για την αξιολόγηση της ενσυναίσθησης των παιδιών και των εφήβων.

Το συγκεκριμένο εργαλείο αποτελείται από 22 προτάσεις στις οποίες οι συμμετέχοντες απαντούν με «ΝΑΙ» ή «ΟΧΙ». Κάποιες από τις προτάσεις δείχνουν χαμηλή ενσυναίσθηση και κάποιες υψηλή. Οι απαντήσεις «ΝΑΙ» παίρνουν 1 βαθμό ενώ οι απαντήσεις «ΟΧΙ» παίρνουν 0 βαθμό. Η συνολική βαθμολογία κάθε ατόμου στην κλίμακα προκύπτει από το άθροισμα των απαντήσεων που παίρνουν 1 βαθμό. Όμως, οι προτάσεις 2, 3, 10, 11, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22 θα πρέπει να αντιστραφούν. Αυτό σημαίνει ότι εάν η απάντηση είναι «ΝΑΙ» (σε αυτές τις προτάσεις ξεχωριστά) τότε βαθμολογείται με 0 βαθμό ενώ αν η απάντηση είναι «ΟΧΙ» βαθμολογείται με 1 βαθμό. Η υψηλή βαθμολογία δείχνει υψηλή ενσυναίσθηση με την ανώτερη βαθμολογία να είναι το 22.

Από την παραγοντική ανάλυση που έγινε σε έρευνα των Del Barrio, V., Aluja, A., & Garcia, L. (2004) οι παράγοντες που προέκυψαν είναι 3: Αισθήματα λύπης (Feelings of Sadness)(ερ. 1, 4, 6, 11, 12, 14), Κατανόηση συναισθημάτων (Understanding Feelings) (ερ. 2, 3, 9, 10, 16, 17, 18, 20, 21) και Αντίδραση με κλάμα (Tearful Reaction) (ερ. 5, 7, 8, 13, 15, 19, 22).

Ο συντελεστής αξιοπιστίας alfa (α) της κλίμακας που κατασκευάστηκε από την Bryant (1982) είναι .71. Ο συντελεστής αξιοπιστίας alfa (α) του Cronbach του συγκεκριμένου ψυχομετρικού μέσου στην παρούσα έρευνα ήταν .69 και θεωρείται ικανοποιητικός.

3. Ερωτηματολόγιο της Επιθετικότητας

Το Ερωτηματολόγιο της Επιθετικότητας («Aggression Questionnaire»- A.Q.) των Buss & Perry (1992) αξιολογεί την τάση για εμφάνιση ή όχι επιθετικής συμπεριφοράς. Το ερωτηματολόγιο περιλαμβάνει 29 δηλώσεις στις οποίες οι συμμετέχοντες απαντούν ανάλογα με το πόσο η κάθε δήλωση τους αντιπροσωπεύει σε μια 5-βάθμια κλίμακα (1=Διαφωνώ απόλυτα, 2=Διαφωνώ, 3=Ουδέτερο, 4=Συμφωνώ, 5=Συμφωνώ απόλυτα). Οι ερωτήσεις 9 και 16 αντιστρέφονται. Η συνολική βαθμολογία προκύπτει από το άθροισμα της βαθμολογίας όλων των παραγόντων και κυμαίνεται από 29-145.

Οι δηλώσεις ομαδοποιούνται σε τέσσερις παράγοντες: Τη Σωματική επιθετικότητα (δηλώσεις 2, 5, 8, 11, 13, 16, 22, 25, 29), τη Λεκτική επιθετικότητα (δηλώσεις 4, 6, 14, 21, 27), το Θυμό (δηλώσεις 1, 9, 12, 18, 19, 23, 28) και την Εχθρότητα (δηλώσεις 3, 7, 10, 15, 17, 20, 24, 26).

Ο συντελεστής αξιοπιστίας α όλων των κλιμάκων του ερωτηματολογίου των Buss & Perry κυμαίνεται από .72 έως .89. Ο συντελεστής αξιοπιστίας α του ερωτηματολογίου στην έρευνα των Buss & Perry είναι .89. Στην παρούσα έρευνα ο συντελεστής αξιοπιστίας α του Cronbach του ερωτηματολογίου ήταν .83 και θεωρείται πολύ ικανοποιητικός.

Για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας το ερωτηματολόγιο μεταφράστηκε στα ελληνικά από δύο δίγλωσσους ομιλητές που γνώριζαν πολύ καλά την αγγλική και ελληνική γλώσσα.

4. Ερωτηματολόγιο για τις Αδελφικές σχέσεις (SRQ)

Για την αξιολόγηση των αδελφικών σχέσεων χρησιμοποιήθηκε το Ερωτηματολόγιο για τις Αδελφικές σχέσεις («Sibling Relationship Questionnaire») των Furman & Buhrmester (1985), το οποίο είναι ένα ερωτηματολόγιο αυτοαναφοράς που ερευνά τις αντιλήψεις των συμμετεχόντων για τις συμπεριφορές και τα συναισθήματά τους προς τα αδέλφια τους (π.χ. «Πόσο πολύ θαυμάζεις και νιώθεις περήφανος για τον/ην αδελφό/ή σου;») καθώς και τις αντιλήψεις τους για τις συμπεριφορές και τα συναισθήματα των αδελφών τους απέναντι στους ίδιους (π.χ. «Πόσο πολύ ο/η αδελφός/η σου σε θαυμάζει και σε σέβεται;»). Περιλαμβάνει 48 ερωτήσεις οι οποίες κατηγοριοποιούνται σε 16 υποκλίμακες. Οι υποκλίμακες αυτές ομαδοποιούνται σε τέσσερις βασικούς παράγοντες. Οι παράγοντες αυτοί είναι: η ζεστασιά/εγγύτητα, το κύρος/δύναμη, η σύγκρουση και η αντιζηλία.

Ο παράγοντας *Ζεστασιά/ Εγγύτητα* περιλαμβάνει τις υποκλίμακες: καλή κοινωνική συμπεριφορά (ερ. 1, 17, 33), φιλία με τον/την αδελφό/ή (ερ. 9, 25, 41), οικειότητα (ερ. 12, 28, 44), ομοιότητα (ερ. 11, 27, 43), θαυμασμός αδελφού/ής (ερ.14, 30, 46), θαυμασμός από τον αδελφό/ή (ερ. 15, 31, 47) και τη στοργικότητα (ερ. 8, 24, 40).

Ο παράγοντας *Κύρος/δύναμη* περιλαμβάνει τις υποκλίμακες: ικανότητα φροντίδας του αδελφού/ής (ερ. 3, 19, 35), κυριαρχία πάνω στον αδελφό/ή (ερ. 5, 21, 37), ικανότητα φροντίδας από τον αδελφό/ή (ερ. 4, 20, 36) και κυριαρχία από τον αδελφό/ή (ερ. 6, 22, 38).

Ο παράγοντας *Σύγκρουση* περιλαμβάνει τις υποκλίμακες: καβγάδες μεταξύ των αδελφών (ερ. 16, 32, 48), ανταγωνισμός (ερ. 10, 26, 42) και συναγωνισμός (ερ. 13, 29, 45).

Ο παράγοντας *Αντιζηλία* περιλαμβάνει τις υποκλίμακες: ατομικές εκτιμήσεις σχετικά με τη μητρική μεροληψία (ερ. 2, 18, 34) και την πατρική μεροληψία (ερ. 7, 23, 39)

Οι συμμετέχοντες απαντούν στις ερωτήσεις χρησιμοποιώντας μια 5-βάθμια κλίμακα τύπου Likert (1= Καθόλου, 2= Όχι τόσο πολύ, 3= Κάπως, 4=Πάρα πολύ, 5=Υπερβολικά πολύ). Η βαθμολογία των παιδιών υπολογίζεται σε κάθε παράγοντα ξεχωριστά και ισοδυναμεί με τον μέσο όρο των απαντήσεων που δίνουν σε όλες τις υποκλίμακες που περιλαμβάνει ο κάθε παράγοντας. Οι χαμηλότερες και οι υψηλότερες βαθμολογίες δείχνουν μικρότερη ή μεγαλύτερη παρουσία ζεστασιάς/εγγύτητας, κύρους, σύγκρουσης και αντιζηλίας στην αδελφική σχέση.

Όσον αφορά στις υποκλίμακες της αντιζηλίας, οι συμμετέχοντες απαντούν με βάση μια πεντάβαθμη κλίμακα, όπου η επιλογή 1=ο συμμετέχοντας συνήθως ευνοείται, 2=ο συμμετέχοντας μερικές φορές ευνοείται, 3=ούτε ο συμμετέχοντας ούτε ο αδελφός/ή ευνοείται, 4=ο αδελφός/ή μερικές φορές ευνοείται, 5=ο αδελφός/ή συνήθως ευνοείται. Οι απαντήσεις επανακωδικοποιούνται και έτσι το 0 φανερώνει απουσία αντιζηλίας ανάμεσα στα αδέρφια (αντιστοιχεί στην επιλογή 3), το 1 δείχνει ότι κάποιο από τα δύο αδέρφια μερικές φορές ευνοείται (αντιστοιχεί στις επιλογές 2 και 4), ενώ το 2 δηλώνει τον μέγιστο βαθμό αντιζηλίας ανάμεσα στα αδέρφια (αντιστοιχεί στις επιλογές 1 και 5).

Ο συντελεστής αξιοπιστίας α του Cronbach των υποκλιμάκων του ερωτηματολογίου των Furman & Buhrmester υπερέβη το .70 εκτός από την παράγοντα «συναγωνισμός» ($\alpha=.63$).

Είναι σημαντικό να αναφερθεί πως πραγματοποιήθηκε μετάφραση του ερωτηματολογίου στα ελληνικά.

Αξίζει να αναφερθεί πως όλα τα ψυχομετρικά εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν στην παρούσα έρευνα δεν έχουν σταθμιστεί για τον ελληνικό πληθυσμό.

7.3. Διαδικασία

Η συλλογή των δεδομένων της παρούσας έρευνας πραγματοποιήθηκε κατά τους μήνες Φεβρουάριο και Μάρτιο του σχολικού έτους 2016-2017. Αρχικά, οι διευθυντές των σχολείων ενημερώθηκαν για το σκοπό της παρούσας έρευνας και στη συνέχεια, ενημέρωσαν τους μαθητές για ανώνυμο, εθελοντικό και εμπιστευτικό χαρακτήρα των απαντήσεών τους. Η συμπλήρωση των ερωτηματολογίων πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια μίας διδακτικής ώρας με την παρουσία καθηγητή/τριας στην αίθουσα διδασκαλίας. Προφορικές οδηγίες για τη συμπλήρωση των ερωτηματολογίων δόθηκαν από τη ερευνήτρια στους μαθητές, η οποία ήταν παρούσα σε όλη τη διάρκεια της συμπλήρωσης των ερωτηματολογίων. Αξίζει να αναφερθεί πως διευκρινίστηκε στους μαθητές ότι όσοι/ες δεν είχαν αδέλφια δε μπορούσαν να συμπληρώσουν το ερωτηματολόγιο για τις σχέσεις με τα αδέλφια. Ο κάθε μαθητής συμμετείχε στην έρευνα ατομικά και η διαδικασία διαρκούσε γύρω στα 45-50 λεπτά. Δόθηκαν 240 ερωτηματολόγια προς συμπλήρωση αλλά επιστράφηκαν απαντημένα τα 228.

ΚΕΦ. 8: Αποτελέσματα

Για την επεξεργασία και στατιστική ανάλυση των πληροφοριών που συγκεντρώθηκαν χρησιμοποιήθηκε η ποσοτική ανάλυση δεδομένων και συγκεκριμένα εφαρμόστηκε το στατιστικό πακέτο SPSS.

8.1. Παραγοντική δομή των ερωτηματολογίων που χρησιμοποιήθηκαν στην παρούσα έρευνα

Για την εξέταση της δομής του ερωτηματολογίου διενεργήθηκε η διερευνητική παραγοντική ανάλυση με τη μέθοδο των κύριων συνιστωσών και με ορθογώνια περιστροφή παραγόντων (varimax).

1. Παραγοντική δομή της **Κλίμακας της Παιδικής Κατάθλιψης (CDI)**

Η ανάλυση βασικών συνιστωσών των 27 προτάσεων της «Κλίμακας της Παιδικής Κατάθλιψης» (CDI) έδειξε πως όλες οι προτάσεις ήταν θετικά φορτισμένες στην πρώτη συνιστώσα. Το γεγονός αυτό φανερώνει ότι όλες οι προτάσεις μετρούν κάτι ενιαίο και ότι στο ερωτηματολόγιο εμπεριέχεται ένας γενικός παράγοντας που θα μπορούσε να οριστεί ως «Κατάθλιψη» (Παράρτημα 1 – Πίνακας 1).

Όπως διαφαίνεται στο Παράρτημα 1 - Πίνακας 2, από την παραγοντική ανάλυση (περιστροφή varimax) προέκυψαν πέντε παράγοντες, οι οποίοι ερμηνεύουν το 46.05% της συνολικής διακύμανσης ($KMO=.81$, Barlett's test of sphericity $(351)=1527.73, p<0.001$).

Ο πρώτος παράγοντας ερμηνεύει το 11.31% της διακύμανσης και έχει ιδιοτιμή 6.21. Περιλαμβάνει συμπτώματα όπως σκέψεις για αυτοκτονία, αίσθηση ότι το άτομο δεν το αγαπά κανείς, καταθλιπτική διάθεση, ξέσπασμα σε κλάματα, τη μειωμένη όρεξη για φαγητό, διαταραχές ύπνου και την αυτοκατηγορία. Γι' αυτό το λόγο ορίστηκε ως «Αρνητική συναισθηματική διάθεση» ($\alpha=.75$).

Ο δεύτερος παράγοντας ερμηνεύει το 9.97% της διακύμανσης και έχει ιδιοτιμή 1.86. Περιγράφει συμπτώματα που προσδιορίζουν την ανηδονία όπως το μειωμένο κοινωνικό ενδιαφέρον, η αίσθηση μοναξιάς, η ανησυχία, η ανηδονία, η κόπωση, η άρνηση για το σχολείο και η απουσία φίλων γι' αυτό και ονομάστηκε «ανηδονία» ($\alpha=.72$).

Ο τρίτος παράγοντας εξηγεί το 9.90% της διακύμανσης και έχει ιδιοτιμή 1.57. Περιλαμβάνει συμπτώματα όπως μίσος για τον εαυτό, αρνητική εικόνα για το σώμα, απαισιοδοξία, σωματικές ενοχλήσεις και αυτο-υποτίμηση και γι' αυτό ορίστηκε ως «Αρνητική αυτοεκτίμηση» ($\alpha=.66$).

Ο τέταρτος παράγοντας ερμηνεύει το 7.64% της διακύμανσης και έχει ιδιοτιμή 1.48. Περιγράφει συμπτώματα όπως ανυπακοή, απαισιοδοξία, καβγάδες και κακή συμπεριφορά γι' αυτό και ονομάστηκε «Διαπροσωπικά προβλήματα» ($\alpha=.53$).

Ο πέμπτος παράγοντας εξηγεί το 7.23% της διακύμανσης και έχει ιδιοτιμή 1.32. Ο παράγοντας αυτός περιλαμβάνει τη μειωμένη σχολική απόδοση, τη δυσκολία στη διεκπεραίωση της σχολικής εργασίας και την αυτό-υποτίμηση και έτσι, ονομάστηκε «Αναποτελεσματικότητα» ($\alpha=.41$).

Η ερώτηση 13 (*Δε μπορώ να πάρω απόφαση για κάποια πράγματα*) δεν ανήκει σε κάποιον παράγοντα.

2. Παραγοντική δομή της Κλίμακας της ενσυναίσθησης

Η ανάλυση βασικών συνιστωσών των 22 προτάσεων της κλίμακας της ενσυναίσθησης ανέδειξε πως όλες οι προτάσεις ήταν θετικά φορτισμένες στην πρώτη συνιστώσα. Έτσι, στην κλίμακα εμπεριέχεται ένας γενικός παράγοντας που θα μπορούσε να οριστεί ως «Ενσυναίσθηση» (Παράρτημα 1 – Πίνακας 3).

Όπως διαφαίνεται στο Παράρτημα 1 - Πίνακας 4, από την παραγοντική ανάλυση προέκυψαν τρεις παράγοντες, οι οποίοι ερμηνεύουν το 33.99% της συνολικής διακύμανσης ($KMO=.68$, Barlett's test of sphericity (231) =995.08, $p<0.001$).

Ο πρώτος παράγοντας ερμηνεύει το 15.52% της διακύμανσης και έχει ιδιοτιμή 3.89. Περιλαμβάνει δηλώσεις που αφορούν αισθήματα λύπης γι' αυτό ονομάστηκε «Αισθήματα λύπης» ($\alpha=.76$).

Ο δεύτερος παράγοντας ερμηνεύει το 10.46% της διακύμανσης και έχει ιδιοτιμή 2.06. Περιλαμβάνει δηλώσεις που οι περισσότερες αφορούν στην αντίδραση με κλάμα γι' αυτό και ονομάστηκε «Αντίδραση με κλάμα» ($\alpha=.65$).

Ο τρίτος παράγοντας ερμηνεύει το 8.01% της διακύμανσης και έχει ιδιοτιμή 1.53. Περιλαμβάνει δηλώσεις που αφορούν στην κατανόηση συναισθημάτων γι' αυτό ονομάστηκε «Κατανόηση συναισθημάτων» ($\alpha=.26$). Οι δηλώσεις 2, 10, 15, 17 και 22 δεν ανήκουν σε κάποιον παράγοντα.

3. Παραγοντική δομή του Ερωτηματολογίου της επιθετικότητας

Η ανάλυση βασικών συνιστωσών των 29 προτάσεων του ερωτηματολογίου της επιθετικότητας ανέδειξε πως όλες οι προτάσεις ήταν θετικά φορτισμένες στην πρώτη συνιστώσα. Έτσι, στο ερωτηματολόγιο εμπεριέχεται ένας γενικός παράγοντας που θα μπορούσε να οριστεί ως «Επιθετικότητα» (Παράρτημα 1 – Πίνακας 5).

Όπως διαφαίνεται στο Παράρτημα 1 - Πίνακας 6, από την παραγοντική ανάλυση προέκυψαν τέσσερις παράγοντες, οι οποίοι ερμηνεύουν το 39.65% της συνολικής διακύμανσης ($KMO=.77$, Bartlett's test of sphericity (406) =1571.41, $p<0.001$).

Ο πρώτος παράγοντας ερμηνεύει το 13.20% της διακύμανσης και έχει ιδιοτιμή 5.66. Περιλαμβάνει δηλώσεις που αφορούν κυρίως το θυμό (7 στις 10 δηλώσεις) γι' αυτό ονομάστηκε «θυμός» ($\alpha=.82$).

Ο δεύτερος παράγοντας ερμηνεύει το 11.38% της διακύμανσης και έχει ιδιοτιμή 2.24. Αφορά στην εκδήλωση σωματικής επιθετικότητας γι' αυτό ορίστηκε ως «σωματική επιθετικότητα» ($\alpha=.73$).

Ο τρίτος παράγοντας εξηγεί το 8.44% της διακύμανσης και έχει ιδιοτιμή 1.98. Αφορά κυρίως σε δηλώσεις που αφορούν την εχθρότητα (7 στις 8 δηλώσεις) γι' αυτό ονομάστηκε «εχθρότητα» ($\alpha=.65$).

Ο τέταρτος παράγοντας εξηγεί το 6.64% της διακύμανσης και έχει ιδιοτιμή 1.62. Περιλαμβάνει δηλώσεις που αφορούν την τάση για εκδήλωση λεκτικής επιθετικής συμπεριφοράς και γι' αυτό ονομάστηκε «λεκτική επιθετικότητα» ($\alpha=.34$).

Οι ερωτήσεις **21** (*Διαπιστώνω συχνά ότι διαφωνώ με άλλους*) και **10** (*Είμαι καχύποπτος/η με αγνώστους που δείχνουν υπερβολικά φιλικοί*) δεν ανήκουν σε κάποιον παράγοντα.

4. Παραγοντική δομή του Ερωτηματολογίου για τις Αδελφικές σχέσεις

Η ανάλυση βασικών συνιστωσών των 48 προτάσεων του του ερωτηματολογίου για τις σχέσεις με τα αδέλφια (SRQ) ανέδειξε πως όλες οι προτάσεις ήταν θετικά φορτισμένες στην πρώτη

συνιστώσα. Έτσι, στο ερωτηματολόγιο εμπεριέχεται ένας γενικός παράγοντας που θα μπορούσε να οριστεί ως «Σχέσεις με τα αδέρφια» (Παράρτημα 1 – Πίνακας 7).

Όπως διαφαίνεται στο Παράρτημα 1 - Πίνακας 8, από την παραγοντική ανάλυση (περιστροφή varimax) προέκυψαν τέσσερις παράγοντες, οι οποίοι ερμηνεύουν το 48.30% της συνολικής διακύμανσης ($KMO=.83$, Barlett's test of sphericity (1128) = 4731.27, $p<0.001$).

Ο πρώτος παράγοντας ερμηνεύει το 17.16% της διακύμανσης και έχει ιδιοτιμή 11.92. Περιλαμβάνει την προκοινωνική συμπεριφορά, την οικειότητα, την ομοιότητα, την κυριαρχία από τον αδελφό/ή, την ικανότητα φροντίδας από τον αδελφό/ή και τη φιλία με τον αδελφό/ή. Επειδή οι 12 από τις 16 ερωτήσεις ανήκουν στον παράγοντα «ζεστασιά/εγγύτητα» γι' αυτό και ο παράγοντας ονομάστηκε «ζεστασιά/εγγύτητα» ($a=.92$).

Ο δεύτερος παράγοντας ερμηνεύει το 12.28% της διακύμανσης και έχει ιδιοτιμή 5.97. Περιλαμβάνει την κυριαρχία πάνω στον αδελφό/ή, την κυριαρχία από τον αδελφό/ή, τους καβγάδες ανάμεσα στα αδέρφια, το συναγωνισμό και τον ανταγωνισμό. Οι 9 στις 14 ερωτήσεις ανήκουν στον παράγοντα σύγκρουση ενώ οι 5 ανήκουν στον παράγοντα κύρος/δύναμη. Γι' αυτό το λόγο ο παράγοντας ονομάστηκε «σύγκρουση» ($a=.88$).

Ο τρίτος παράγοντας εξηγεί το 11.84 % της διακύμανσης και έχει ιδιοτιμή 2.79. Περιλαμβάνει την ικανότητα φροντίδας του αδελφού/ής, το θαυμασμό από τον αδελφό/ή, το θαυμασμό του αδελφού/ής και τη στοργικότητα και έτσι ο παράγοντας που προέκυψε ονομάστηκε «ζεστασιά/εγγύτητα» ($a=.90$).

Ο τέταρτος παράγοντας ερμηνεύει το 6.75% της διακύμανσης και έχει ιδιοτιμή 2.38. Περιλαμβάνει ατομικές εκτιμήσεις για τη μεροληψία της μητέρας και του πατέρα γι' αυτό ονομάστηκε «αντιζηλία» ($a=.76$).

Η ερώτηση **35** (*Πόσο πολύ μαθαίνεις στον/ην αδελφό/ή σου πράγματα που αυτός/ή δεν γνωρίζει;*) δεν εντάχθηκε σε κάποιον παράγοντα.

Αξίζει να αναφερθεί πως η παραγοντική δομή των ερωτηματολογίων, αν και η ικανοποιητική, εν μέρει μόνο συμπίπτει με αυτή των κατασκευαστών γεγονός που μπορεί να οφείλεται στο μικρό σχετικά δείγμα αυτής της έρευνας αλλά και σε πολιτισμικούς παράγοντες. Στο πλαίσιο αυτής της έρευνας και για καθαρά ερευνητικούς σκοπούς θα χρησιμοποιηθούν τα παραπάνω ερωτηματολόγια με τη μορφή και τις υποκλίμακες που προτείνουν οι κατασκευαστές.

8.2. Περιγραφική ανάλυση

Ο μέσος όρος των απαντήσεων στην κλίμακα της ενσυναίσθησης δείχνουν ότι οι μαθητές εμφανίζουν υψηλό επίπεδο ενσυναίσθησης (Πίνακας 1).

Ο μέσος όρος της βαθμολογίας στο ερωτηματολόγιο της κατάθλιψης δείχνει πως οι συμμετέχοντες εμφανίζουν ήπια καταθλιπτική συμπτωματολογία ($M=12.61$, $T.A.=7.24$) εφόσον στο συγκεκριμένο ψυχομετρικό εργαλείο (Children's Depression Inventory - CDI), σκορ που κυμαίνεται από 10 – 18 υποδεικνύει μέτρια καταθλιπτική συμπτωματολογία (Kleftaras & Didaskalou, 2006).

Πίνακας 1: Μέσοι όροι, οι τυπικές αποκλίσεις και οι μέγιστες και ελάχιστες τιμές των απαντήσεων των συμμετεχόντων στα ερωτηματολόγια της κατάθλιψης, της ενσυναίσθησης και της επιθετικότητας

	M.O	T.A	Ελάχιστη τιμή	Μέγιστη τιμή
Συνολικός βαθμός κατάθλιψης	12.61	7.24	1	44
Συνολικός βαθμός ενσυναίσθησης	15.21	3.33	5	22

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 2, τα ποσοστά της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας που παρατηρούνται στα παιδιά, με βάση τις αυτοαναφορές τους, διαμορφώνονται ως εξής:

α) Τα 42 παιδιά (ποσοστό 18.4%) παρουσιάζουν «σοβαρή καταθλιπτική συμπτωματολογία».

β) Τα 89 παιδιά (ποσοστό 39%) παρουσιάζουν «ήπια/μέτρια καταθλιπτική συμπτωματολογία».

γ) Τα 97 παιδιά (ποσοστό 42.5%) παρουσιάζουν «χαμηλή καταθλιπτική συμπτωματολογία».

δ) Τα 131 παιδιά (ποσοστό 57.5%) παρουσιάζουν «ήπια/μέτρια και σοβαρή καταθλιπτική συμπτωματολογία».

Πίνακας 2: Συχνότητες και ποσοστά της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας των παιδιών

	N	%
Καταθλιπτική συμπτωματολογία		
Χαμηλή (σκορ 0 - 9)	97	42.5
Ήπια/Μέτρια (σκορ 10 - 18)	89	39
Σοβαρή (σκορ 19-54)	42	18.4
Μέτρια και σοβαρή (10-54)	131	57.5

8.3. Συγκρίσεις μεταξύ αγοριών και κοριτσιών ως προς την κατάθλιψη, την ενσυναίσθηση, την επιθετικότητα και τις σχέσεις με τα αδέρφια

Για να εξεταστεί η ύπαρξη διαφορών ανάμεσα στα δύο φύλα ως προς την παιδική κατάθλιψη, την ενσυναίσθηση, την επιθετικότητα και τις σχέσεις με τα αδέρφια συγκρίθηκαν οι μέσοι όροι των απαντήσεων των αγοριών και των κοριτσιών μέσω του στατιστικού κριτηρίου t-test για ανεξάρτητα δείγματα.

Από τη σύγκριση των μέσων όρων των δύο φύλων στη συνολική βαθμολογία στην κατάθλιψη (Πίνακας 3) προκύπτει ότι δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά μεταξύ αγοριών και κοριτσιών [$t(226) = -.085, p = .932$].

Ακόμη, παρατηρείται πως δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά ανάμεσα στα δύο φύλα ως προς τους παράγοντες της κατάθλιψης. Ωστόσο, βρέθηκε πως υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά ανάμεσα στα δύο φύλα ως προς την ενσυναίσθηση με τα κορίτσια να παρουσιάζουν υψηλότερο επίπεδο ενσυναίσθησης [$t(169,099) = 8.995, p < .001$].

Πίνακας 3: Συγκρίσεις Μέσων Όρων (Μ.Ο.) και Τυπικές Αποκλίσεις (Τ.Α.) μεταξύ αγοριών και κοριτσιών ως προς τη συνολική βαθμολογία και τις διαστάσεις της παιδικής κατάθλιψης και την ενσυναίσθηση

	Αγόρια (N=103)		Κορίτσια (N=125)		Σύγκριση μέσων όρων t
	M.O	T.A	M.O	T.A	
Συνολική βαθμολογία κατάθλιψης	12.65	8.2	12.57	6.38	-.085

Αρνητική Συναισθηματική Διάθεση	1.34	2.00	1.39	1.73	.211
Διαπροσωπικά προβλήματα	2.08	1.63	1.83	1.35	-1.245
Αναποτελεσματικότητα	2.30	1.61	2.07	1.45	-1.130
Ανηδονία	3.94	2.92	4.20	2.53	.715
Αρνητική αυτοεκτίμηση	2.17	1.50	2.38	1.24	1.163
Ενσυναίσθηση	13.28	3.42	16.81	2.24	8.995***

*** $p < .001$

Από τη σύγκριση των μέσων όρων της συνολικής επιθετικότητας των αγοριών και των κοριτσιών προκύπτει ότι δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά ανάμεσα στα δύο φύλα [$t(223) = -1.60, p = .111$]. Ωστόσο, προέκυψε στατιστικά σημαντική διαφορά ανάμεσα στα δύο φύλα ως προς τη σωματική επιθετικότητα με τα αγόρια να έχουν υψηλότερο μέσο όρο σε αυτή συγκριτικά με τα κορίτσια [$t(219,901) = -5.33, p < .001$]. Επιπλέον, βρέθηκε στατιστικά σημαντική διαφορά ανάμεσα στα αγόρια και τα κορίτσια ως προς το θυμό με τα κορίτσια να παρουσιάζουν υψηλότερους μέσους όρους από τα αγόρια [$t(216,924) = 2.48, p < .05$]. Καμία άλλη στατιστικά σημαντική διαφορά δε βρέθηκε ανάμεσα στα δύο φύλα (Πίνακας 4).

Πίνακας 4: Συγκρίσεις Μέσων Όρων (Μ.Ο.) και Τυπικές Αποκλίσεις (Τ.Α.) μεταξύ αγοριών και κοριτσιών ως τη συνολική βαθμολογία και τη βαθμολογία στους παράγοντες στο ερωτηματολόγιο της επιθετικότητας

	Αγόρια (N=100)		Κορίτσια (N=125)		Σύγκριση μέσων όρων
	M.O	T.A	M.O	T.A	t
Συνολική Επιθετικότητα	86.97	13.81	83.91	14.59	-1.600
Σωματική επιθετικότητα	26.87	6.2	22.22	6.89	-5.328***
Λεκτική επιθετικότητα	15.95	3.05	15.72	3.00	-.567
Θυμός	19.62	4.97	21.32	5.26	2.483*
Εχθρότητα	24.53	4.46	24.66	4.85	.201

*p<.05, *** p<.001

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 5, υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά ανάμεσα στα δύο φύλα ως προς τον παράγοντα «ζεστασιά/εγγύτητα» με τα κορίτσια να εμφανίζουν υψηλότερη βαθμολογία σε σχέση με τα αγόρια [$t(170,553)=4.73$, $p<.001$] και ως προς τον παράγοντα «κύρος/δύναμη» με τα κορίτσια πάλι να έχουν υψηλότερη βαθμολογία σε σχέση με τα αγόρια [$t(156,604)=2.71$, $p<.01$].

Πίνακας 5: Συγκρίσεις Μέσων Όρων (M.O.) και Τυπικές Αποκλίσεις (T.A.) μεταξύ αγοριών και κοριτσιών ως προς τη βαθμολογία στους παράγοντες του ερωτηματολογίου για τις σχέσεις με τα αδέρφια

	Αγόρια (N=84)		Κορίτσια (N=107)		Σύγκριση μέσων όρων
	M.O	T.A	M.O	T.A	t
Ζεστασιά/Εγγύτητα	3.07	0.73	3.56	0.67	4.73***
Κύρος/δύναμη	2.65	0.61	2.87	0.49	2.71**
Σύγκρουση	2.85	0.87	2.78	0.89	-.56
Αντιζήλεια	0.73	0.46	0.72	0.36	-.14

***p<.001, **p<.01

8.4. Συγκρίσεις μεταξύ εφήβων με υψηλή επιθετικότητα και εφήβων με ήπια και σοβαρή καταθλιπτική συμπτωματολογία ως προς την ενσυναίσθηση και τις σχέσεις με τα αδέρφια

Προκειμένου να γίνει σύγκριση των εφήβων που είχαν υψηλή επιθετικότητα και των εφήβων που εμφάνισαν υψηλή κατάθλιψη, το δείγμα χωρίστηκε σε δύο ομάδες. Αρχικά, εντοπίστηκαν όσοι συμμετέχοντες είχαν συνολική βαθμολογία ≥ 10 στην κατάθλιψη και όσοι είχαν συνολική βαθμολογία ≥ 80 στην επιθετικότητα. Έπειτα, αφαιρέθηκαν όσοι ταυτόχρονα είχαν υψηλή κατάθλιψη και υψηλή επιθετικότητα. Έτσι, έγιναν οι συγκρίσεις ανάμεσα σε αυτούς που είχαν υψηλή καταθλιπτική συμπτωματολογία (n=34) και σε αυτούς που εμφάνισαν υψηλή επιθετική συμπεριφορά (n=55). Τα άτομα που είχαν υψηλή καταθλιπτική συμπτωματολογία είχαν M.O= 16.70 στην συνολική κατάθλιψη και M.O= 95.83 στη συνολική επιθετικότητα. Τα άτομα με

υψηλή επιθετικότητα είχαν $M.O=104.93$ στη συνολική επιθετικότητα και $M.O= 12.2$ στη συνολική κατάθλιψη.

Δε βρέθηκε κάποια στατιστικά σημαντική διαφορά στους μέσους όρους στην ενσυναίσθηση και τη σχέση με τα αδέλφια ανάμεσα στους εφήβους που εμφάνισαν υψηλή βαθμολογία στο Ερωτηματολόγιο της επιθετικότητας (≥ 80) και στους εφήβους με ήπια και σοβαρή κατάθλιψη (≥ 10). Βέβαια, από τους μέσους όρους παρατηρείται πως με μικρές διαφορές οι έφηβοι με κατάθλιψη εμφανίζουν περισσότερη ενσυναίσθηση, ζεστασιά/εγγύτητα και αντιζηλία σε σχέση με τους εφήβους που έχουν τάση για επιθετική συμπεριφορά ενώ οι έφηβοι με επιθετικότητα παρουσιάζουν υψηλότερους μέσους όρους στο κύρος/δύναμη και τη σύγκρουση (Πίνακας 6).

Πίνακας 6 : Συγκρίσεις Μέσων Όρων ($M.O.$) και Τυπικές Αποκλίσεις ($T.A.$) μεταξύ μεταξύ εφήβων με τάση για επιθετική συμπεριφορά και εφήβων με ήπια και σοβαρή καταθλιπτική συμπτωματολογία ως προς την ενσυναίσθηση και τις σχέσεις με τα αδέλφια

	Έφηβοι με τάση για επιθετική συμπεριφορά ($N=55$)		Έφηβοι με κατάθλιψη ($N=34$)		Σύγκριση μέσων όρων
	$M.O$	$T.A$	$M.O$	$T.A$	t
Ενσυναίσθηση	15.18	3.10	16.15	2.45	1.54
Ζεστασιά/Εγγύτητα	3.48	0.76	3.54	0.67	0.36
Κύρος/δύναμη	2.90	0.59	2.89	0.63	-0.04
Σύγκρουση	2.88	0.82	2.48	0.86	-1.99
Αντιζηλία	0.69	0.40	0.70	0.46	0.16

8.5. Συγκρίσεις μεταξύ αδελφών ίδιου φύλου και αδελφών διαφορετικού φύλου ως προς τις σχέσεις με τα αδέλφια

Πριν πραγματοποιηθούν οι συγκρίσεις, εντοπίστηκαν και κωδικοποιήθηκαν οι συμμετέχοντες που είχαν το ίδιο φύλο με τα αδέλφια τους και αυτοί που είχαν διαφορετικό φύλο από τα αδέλφια τους.

Από τη σύγκριση των δύο ομάδων ως προς τη σχέση με τα αδέλφια δεν προέκυψε κάποια στατιστικά σημαντική διαφορά. Ωστόσο, οι μέσοι όροι των αδελφών ίδιου φύλου ήταν υψηλότεροι στους παράγοντες του ερωτηματολογίου για τις σχέσεις με τα αδέλφια εκτός από την αντιζηλία η οποία ήταν υψηλότερη στα αδέλφια διαφορετικού φύλου (Πίνακας 7).

Πίνακας 7: Συγκρίσεις Μέσων Όρων (Μ.Ο.) και Τυπικές Αποκλίσεις (Τ.Α.) μεταξύ αδελφών ίδιου φύλου και αδελφών διαφορετικού φύλου ως προς τις σχέσεις με τα αδέλφια

	Αδέλφια ίδιου φύλου (N=93)		Αδέλφια διαφορετικού φύλου		Σύγκριση μέσων όρων
	Μ.Ο	Τ.Α	Μ.Ο	Τ.Α	t
Ζεστασιά/Εγγύτητα	3.44	0.77	3.25	0.69	1.71
Κύρος/δύναμη	2.83	0.52	2.71	0.59	1.43
Σύγκρουση	2.90	0.89	2.73	0.87	1.28
Αντιζηλία	0.71	0.43	0.75	0.39	-.63

8.6. Σχέσεις μεταξύ κατάθλιψης, ενσυναίσθησης, επιθετικότητας και σχέσεων με τα αδέρφια

Για τη διερεύνηση των πιθανών σχέσεων ανάμεσα στις μεταβλητές της έρευνας διενεργήθηκαν αναλύσεις συσχετίσεων με βάση το συντελεστή συσχέτισης Pearson (r).

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα (Πίνακας 8), φαίνεται πως υπάρχει στατιστικά σημαντική αρνητική σχέση ανάμεσα στην ενσυναίσθηση και τα διαπροσωπικά προβλήματα [$r(226) = -.23$, $p < .001$] καθώς και ανάμεσα στην ενσυναίσθηση και την αναποτελεσματικότητα [$r(226) = -.14$, $p < .05$]. Ακόμη, παρατηρείται πως υπάρχει στατιστικά σημαντική θετική σχέση ανάμεσα στη συνολική βαθμολογία στην επιθετικότητα και τη συνολική βαθμολογία στην κατάθλιψη [$r(223) = .33$, $p < .01$], καθώς και ανάμεσα στη συνολική βαθμολογία στην επιθετικότητα και την αρνητική συναισθηματική διάθεση [$r(223) = .21$, $p < .01$]. Ακόμη, υπάρχει στατιστικά σημαντική θετική σχέση ανάμεσα στην επιθετικότητα και τα διαπροσωπικά προβλήματα [$r(223) = .32$, $p < .001$], στην επιθετικότητα και την αναποτελεσματικότητα [$r(223) = .30$, $p < .001$] καθώς και ανάμεσα στην επιθετικότητα και την ανηδονία [$r(223) = .31$, $p < .001$].

Όσον αφορά στους παράγοντες της επιθετικότητας, η σωματική επιθετικότητα συσχετίζεται σε στατιστικά σημαντικό επίπεδο με τη συνολική βαθμολογία στην κατάθλιψη και όλους τους παράγοντες της εκτός από την αρνητική αυτοεκτίμηση. Ειδικότερα, η σωματική επιθετικότητα σχετίζεται θετικά και στατιστικώς σημαντικά με τα συνολική κατάθλιψη [$r(223) = .24$, $p < .001$], την αρνητική συναισθηματική διάθεση [$r(223) = .15$, $p < .05$], τα διαπροσωπικά προβλήματα [$r(223) = .25$, $p < .001$], την αναποτελεσματικότητα [$r(223) = .22$, $p < .01$] και την ανηδονία [$r(223) = .23$, $p < .01$]. Ο παράγοντας λεκτική επιθετικότητα σχετίζεται θετικά και στατιστικώς σημαντικά με τα διαπροσωπικά προβλήματα [$r(223) = .19$, $p < .01$] και την ανηδονία [$r(223) = .14$, $p < .05$]. Ο θυμός σχετίζεται θετικά και στατιστικώς σημαντικά με τη συνολική κατάθλιψη [$r(223) = .19$, $p < .01$], τα διαπροσωπικά προβλήματα [$r(223) = .26$, $p < .001$], την αναποτελεσματικότητα [$r(223) = .18$, $p < .01$] και την ανηδονία [$r(223) = .16$, $p < .05$]. Η εχθρότητα σχετίζεται θετικά και στατιστικώς σημαντικά με τη συνολική κατάθλιψη [$r(223) = .38$, $p < .001$], αλλά και όλους τους παράγοντες της κατάθλιψης. Πιο συγκεκριμένα, η εχθρότητα

σχετίζεται με την αρνητική συναισθηματική διάθεση [$r(223) = .36, p < .001$], τα διαπροσωπικά προβλήματα [$r(223) = .19, p < .01$], την αναποτελεσματικότητα [$r(223) = .32, p < .001$], την ανηδονία [$r(223) = .33, p < .001$] και την αρνητική αυτοεκτίμηση [$r(223) = .21, p < .01$].

Επιπλέον, όσον αφορά στη σχέση με τα αδέρφια, ο παράγοντας «ζεστασιά/εγγύτητα» παρουσίασε στατιστικά σημαντική αρνητική σχέση με τη συνολική κατάθλιψη [$r(189) = -.17, p < .05$] και την αναποτελεσματικότητα [$r(189) = -.19, p < .01$]. Ο παράγοντας «αντιζηλία» παρουσίασε στατιστικά σημαντική θετική σχέση με τη συνολική κατάθλιψη [$r(189) = .38, p < .001$] και όλους τους παράγοντες της. Ειδικότερα, η αντιζηλία σχετίζεται στατιστικώς σημαντικά με την αρνητική συναισθηματική διάθεση [$r(189) = .30, p < .001$], τα διαπροσωπικά προβλήματα [$r(189) = .30, p < .001$], την αναποτελεσματικότητα [$r(189) = .23, p < .01$], την ανηδονία [$r(189) = .35, p < .001$] και την αρνητική αυτοεκτίμηση [$r(189) = .21, p < .01$]. Καμία άλλη στατιστικά σημαντική σχέση δε βρέθηκε.

Πίνακας 8: Συσχετίσεις (Pearson *r*) μεταξύ κατάθλιψης και ενσυναίσθησης, επιθετικότητας και σχέσεων με τα αδέρφια, καθώς και των διαστάσεών τους

	Συνολική κατάθλιψη	Αρνητική συν. διάθεση	Διαπρ.προβλήματα	Αναποτ	Ανηδονία	Αρνητική αυτοεκτ.
Ενσυναί- σθηση	-.13	-.02	-.23***	-.14*	-.03	-.08
Συνολική επιθετικό- τητα	.33**	.21**	.32***	.30***	.31***	.07
Σωματική επιθ.	.24***	.15*	.25***	.22**	.23**	-.04
Λεκτική επιθ.	.12	-.00	.19**	.10	.14*	-.03
Θυμός	.19**	.06	.26***	.18**	.16*	.08
Εχθρότητα	.38***	.36***	.19**	.32***	.33***	.21**
Σχέσεις με αδέρφια						
Ζεστασιά/Εγγ ύτητα	-.17*	-.14	-.07	-.19**	-.12	-.09
Κύρος/δύναμ η	-.03	-.00	.05	-.14	-.03	.06
Σύγκρουση	.14	.13	.12	.10	.06	.13
Αντιζήλεια	.38***	.30***	.30***	.23**	.35***	.21**
*p<.05, **p<.01, ***p<.001						

Επιπρόσθετα, υπάρχει στατιστικά σημαντική αρνητική σχέση ανάμεσα στην ενσυναίσθηση και τη σωματική επιθετικότητα [$r(223) = -.27, p<.001$]. Επίσης, φαίνεται πως ο παράγοντας «ζεστασιά/εγγύτητα» σχετίζεται αρνητικά και στατιστικώς σημαντικά με τη σωματική επιθετικότητα [$r(189) = -.25, p<.001$] αλλά θετικά και στατιστικώς σημαντικά με το θυμό [$r(189) = .17, p<.05$]. Το κύρος/δύναμη σχετίζεται θετικά και στατιστικώς σημαντικά με το θυμό [$r(189) = .21, p<.01$]. Η σύγκρουση σχετίζεται θετικά και στατιστικώς σημαντικά με τη συνολική βαθμολογία στην επιθετικότητα [$r(189) = .37, p<.001$], με τη σωματική επιθετικότητα [$r(189) = .34, p<.001$], τη λεκτική επιθετικότητα [$r(189) = .21, p<.01$], το θυμό [$r(189) = .20, p<.01$] και την εχθρότητα [$r(189) = .23, p<.01$]. Τέλος, η αντιζηλία σχετίζεται θετικά και στατιστικώς σημαντικά με τη συνολική βαθμολογία στην επιθετικότητα [$r(189) = .19, p<.01$], με τη σωματική επιθετικότητα [$r(189) = .20, p<.01$] και την εχθρότητα [$r(189) = .21, p<.01$]. Καμία άλλη στατιστικά σημαντική σχέση δε βρέθηκε (Πίνακας 9).

Πίνακας 9: Συσχετίσεις (Pearson r) μεταξύ επιθετικότητας, ενσυναίσθησης και σχέσεων με τα αδέρφια, καθώς και των διαστάσεών τους

	Συνολική επιθετικότητα	Σωματική επιθ.	Λεκτική επιθ.	Θυμός	Εχθρότητα
Ενσυναίσθηση	-.10	-.27***	-.05	.07	.06
Σχέσεις με αδέρφια					
Ζεστασιά/Εγγύτητα	-.08	-.25***	-.02	.17*	-.05
Κύρος/δύναμη	.08	-.07	.03	.21**	.09
Σύγκρουση	.37***	.34***	.21**	.20**	.23**
Αντιζηλία	.19**	.20**	.12	-.01	.21**

*p<.05, **p<.01, ***p<.001

Ως προς τη σχέση ανάμεσα στην ενσυναίσθηση και τις σχέσεις με τα αδέρφια (Πίνακας 10), υπάρχει θετική στατιστικά σημαντική σχέση ανάμεσα στη ζεστασιά/εγγύτητα και την ενσυναίσθηση [$r(189) = .40$, $p < .001$] καθώς και ανάμεσα στο κύρος/δύναμη και την ενσυναίσθηση [$r(189) = .23$, $p < .01$]. Ακόμη, παρατηρείται πως η σχέση ανάμεσα στην ενσυναίσθηση και τη σύγκρουση είναι αρνητική και στατιστικά σημαντική [$r(189) = -.18$, $p < .05$] καθώς και η σχέση ανάμεσα στην ενσυναίσθηση και την αντιζηλία [$r(189) = -.16$, $p < .05$].

Πίνακας 10 : Συσχετίσεις (Pearson r) μεταξύ ενσυναίσθησης και σχέσεων με τα αδέρφια

Σχέσεις με τα αδέρφια	Ενσυναίσθηση
Ζεστασιά/εγγύτητα	.40***
Κύρος/δύναμη	.23**
Σύγκρουση	-.18*
Αντιζηλία	-.16*

*p<.05, **p<.01, *** p<.001,

8.7. Σχέσεις μεταξύ της σχέσης με τους γονείς και τις σχέσεις με τα αδέρφια

Φαίνεται πως η σχέση με τους γονείς σχετίζεται θετικά και στατιστικώς σημαντικά με τη ζεστασιά/εγγύτητα [$r(189) = .21$, $p < .01$] και το κύρος/δύναμη [$r(189) = .20$, $p < .01$] αλλά σχετίζεται αρνητικά με την αντιζηλία [$r(189) = -.23$, $p < .01$] (Πίνακας 11).

Πίνακας 11: Συσχετίσεις (Pearson *r*) μεταξύ σχέσης με τους γονείς και σχέσεων με τα αδέρφια

Σχέσεις με τα αδέρφια	Σχέση με γονείς
Ζεστασιά/εγγύτητα	.21**
Κύρος/δύναμη	.20**
Σύγκρουση	.00
Αντιζήλεια	-.23**

** $p < .01$

Κεφάλαιο 9: Συζήτηση

Σκοπός της παρούσας έρευνας ήταν η εξέταση των σχέσεων ανάμεσα στην κατάθλιψη, την ενσυναίσθηση, την επιθετικότητα και τις σχέσεις με τα αδέρφια καθώς και η σύγκριση των εφήβων με κατάθλιψη και των εφήβων με επιθετική συμπεριφορά ως προς την ενσυναίσθηση και τις σχέσεις με τα αδέρφια.

Η έρευνα έδειξε πως οι έφηβοι εμφανίζουν ένα υψηλό επίπεδο ενσυναίσθησης και επιθετικής συμπεριφοράς και ένα μέτριο επίπεδο κατάθλιψης. Πιο συγκεκριμένα, το 39% των εφήβων εμφάνισε μέτρια καταθλιπτική συμπτωματολογία και το 18.4% σοβαρή καταθλιπτική συμπτωματολογία. Έτσι, λοιπόν, οι παραπάνω από τους μισούς εφήβους εμφάνισαν μέτρια και σοβαρή κατάθλιψη (57.5%). Όμως, το 42.5% των εφήβων εμφάνισαν χαμηλά επίπεδα καταθλιπτικών συμπτωμάτων. Τα ευρήματα της παρούσας έρευνας είναι διαφορετικά από αυτά των Klefтарas και Didaskalou (2006), οι οποίοι εντόπισαν πως το 8.6% των παιδιών εμφανίζουν σοβαρή κατάθλιψη (CDI score > 19) και το 21.9% μέτρια καταθλιπτική συμπτωματολογία (CDI score 10 – 18). Στην παρούσα έρευνα το ποσοστό των εφήβων που παρουσιάζουν μέτρια

καταθλιπτική συμπτωματολογία είναι υψηλό σε σχέση με προηγούμενες μελέτες. Μια πιθανή εξήγηση γι' αυτό είναι ότι οι κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες στην Ελλάδα είναι αρκετά δυσμενείς και μπορεί σε μεγάλο βαθμό να επηρεάζουν την ψυχολογική κατάσταση των παιδιών και ιδιαίτερα των εφήβων οι οποίοι βιώνουν και άλλες αλλαγές. Έρευνες, εξάλλου, έχουν δείξει πως η κακή κοινωνικο-οικονομική κατάσταση οδηγεί στην εμφάνιση της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας στα παιδιά (Giannakopoulos et al., 2009. Kohn, Dohrenwend, & Mirotznik, 1998).

Σχετικά με την **1^η ερευνητική υπόθεση**, δε βρέθηκαν διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα ως προς την κατάθλιψη. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με προηγούμενες έρευνες, όπως αυτή των Angold and Rutter (1992), οι οποίοι βρήκαν πως στις ηλικίες 14-16 ετών τα κορίτσια είχαν διπλάσιες πιθανότητες από τα αγόρια να εμφανίσουν κατάθλιψη. Βέβαια, υπάρχουν έρευνες που δεν έχουν βρει στατιστικά σημαντικές διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα ως προς την κατάθλιψη, όπως αυτή των Poli και των συνεργατών της (2003), με δείγμα 685 μαθητές από 8 έως 17 ετών, όπου τα κορίτσια είχαν υψηλότερη βαθμολογία στην κατάθλιψη από τα αγόρια, όπως και στην παρούσα έρευνα, και ιδιαίτερα τα κορίτσια των ηλικιών 14-17, χωρίς όμως να βρεθεί στατιστικά σημαντική διαφορά.. Πρόσφατα υποστηρίχθηκε πως ο μηχανισμός με τον οποίο αναπτύσσονται τα καταθλιπτικά συμπτώματα στα αγόρια και τα κορίτσια είναι ίδιος (Barrocas & Hankin, 2011).

Όσον αφορά στις διαφορές φύλου στην επιθετικότητα, βρέθηκε πως τα αγόρια παρουσιάζουν περισσότερη σωματική επιθετικότητα από τα κορίτσια ενώ τα κορίτσια εμφανίζουν περισσότερο θυμό. Αυτό το εύρημα επιβεβαιώνεται και από άλλες μελέτες, όπως αυτή των Tsorbatzoudis, Travlos & Rodafinos (2013), κατά την οποία τα αγόρια είχαν υψηλότερη βαθμολογία στη σωματική επιθετικότητα απ' ότι τα κορίτσια ενώ τα κορίτσια είχαν υψηλότερη βαθμολογία στο θυμό και την εχθρότητα (παράγοντες επιθετικότητας) απ' ότι τα αγόρια. Επιπρόσθετα, η βιβλιογραφία υποστηρίζει ότι τα κορίτσια συνηθίζουν να χρησιμοποιούν πιο έμμεσες μορφές επιθετικότητας (Archer & Coyne, 2005· Artz et al., 2008· Card et al., 2008). Αξίζει να αναφερθεί πως οι διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα ως προς τον τρόπο που εκδηλώνουν την επιθετικότητά τους ίσως οφείλονται στον διαφορετικό τρόπο ανατροφής και κοινωνικοποίησής τους (Crick & Zahn-Waxler, 2003· Μακρή-Μπότσαρη, 2005β).

Ακόμη, τα αποτελέσματα έδειξαν ότι τα κορίτσια που βρίσκονται στην εφηβεία εμφανίζουν περισσότερη ενσυναίσθηση συγκριτικά με τα αγόρια, γεγονός που συμφωνεί με προηγούμενες έρευνες, όπως αυτή των Michalska et al. (2013) με παιδιά ηλικίας 4-17 ετών, στην οποία τα κορίτσια εμφάνισαν υψηλότερα επίπεδα ενσυναίσθησης συγκριτικά με τα αγόρια και, μάλιστα, όσον αυξανόταν η ηλικία τόσο αυξανόταν και οι μέσοι όροι των βαθμολογιών ως προς την ενσυναίσθηση. Είναι, βέβαια, πιθανό οι απαντήσεις των δύο φύλων να επηρεάζονται από τα κοινωνικά στερεότυπα.

Στο ερωτηματολόγιο για τις σχέσεις με τα αδέρφια τα κορίτσια σημείωσαν υψηλότερες βαθμολογίες στους παράγοντες ζεστασιά/εγγύτητα και κύρος/δύναμη από τα αγόρια. Αυτό συμφωνεί με την έρευνα των Eisenberg, Baker & Blacher (1998) στην οποία τα κορίτσια παρουσίασαν υψηλότερες βαθμολογίες στους παράγοντες της ζεστασιάς/εγγύτητας. Ωστόσο, αν και οι βαθμολογίες των κοριτσιών στο κύρος/δύναμη είναι υψηλότερες από των αγοριών, η έρευνα των Furman & Buhrmester (1992) έδειξε πως τα κορίτσια θεωρούσαν ότι είχαν λιγότερο κύρος/δύναμη σε σχέση με τα αδέρφια τους συγκριτικά με τα αγόρια. Δε βρέθηκαν διαφορές στατιστικά σημαντικές ανάμεσα στα δύο φύλα ως προς τη σύγκρουση και την αντιζηλία. Έχει βρεθεί πως οι συγκρούσεις ανάμεσα στα αδέρφια δεν επηρεάζονται τόσο από το φύλο τους (Cicirelli, 1989· Milevsky et al., 2005· Raffaelli, 1997· Scharf, et al., 2005· Voorpostel, et al., 2012). Λίγες έρευνες έχουν γίνει σχετικά με την επίδραση του φύλου στην αντιζηλία στην αδελφική σχέση, όπως αυτή της Stocker και των συνεργατών της (1997b), οι οποίοι βρήκαν ότι οι γυναίκες είχαν μεγαλύτερη αντιζηλία με τα αδέρφια τους σε σύγκριση με τους άνδρες.

Σχετικά με την 2^η **ερευνητική υπόθεση**, δε βρέθηκαν διαφορές ανάμεσα σε εφήβους με τάση για επιθετική συμπεριφορά και εφήβους με καταθλιπτική συμπτωματολογία ως προς την ενσυναίσθηση και τις σχέσεις με τα αδέρφια. Έχει βρεθεί πως τα άτομα με κατάθλιψη δεν έχουν επίγνωση των συναισθημάτων των άλλων (Donges et al., 2005). Επιπλέον, υποστηρίζεται ότι η επιθετική συμπεριφορά σχετίζεται με την έλλειψη ενσυναίσθησης (Stavrinides, Georgiou & Theofanous, 2010). Η ενσυναίσθηση συμβάλλει ώστε το άτομο να κατανοήσει τόσο τα δικά του συναισθήματα όσο και των άλλων, γεγονός που οδηγεί στην καλύτερη επίλυση των κοινωνικών προβλημάτων (Strayer, Fraser & Roberts, 2004). Συνεπώς, ένας λόγος που δε βρέθηκαν

σημαντικές διαφορές ανάμεσα στις δύο ομάδες ίσως είναι το ότι και οι έφηβοι με κατάθλιψη αλλά και οι έφηβοι με επιθετικότητα εμφανίζουν χαμηλή ενσυναίσθηση.

Όσον αφορά στις σχέσεις με τα αδέρφια, δε βρέθηκαν, επίσης, σημαντικές διαφορές. Έχει υποστηριχθεί πως οι θετικές σχέσεις ανάμεσα στα αδέρφια συσχετίζονται αρνητικά με τα καταθλιπτικά τους συμπτώματα (Richmond, Stocker, & Rienks, 2005· Vogt Yuan, 2009). Οι Stocker, Burwell & Briggs (2002) ερεύνησαν τις αδελφικές σχέσεις κατά τη μέση παιδική ηλικία και την πρώιμη εφηβεία και βρήκαν πως υπήρχε αύξηση των εσωτερικευμένων (π.χ καταθλιπτική διάθεση) και εξωτερικευμένων προβλημάτων (π.χ επιθετική συμπεριφορά) σε παιδιά που κατά την παιδική τους ηλικία βίωναν υψηλή σύγκρουση και εχθρότητα στην αδελφική τους σχέση.

Έτσι, οι σχέσεις των ατόμων με κατάθλιψη με τα αδέρφια τους χαρακτηρίζονται από χαμηλή ζεστασιά/εγγύτητα (παράγοντας σχέσεων με τα αδέρφια) και υψηλή σύγκρουση και εχθρότητα (παράγοντες σχέσεων με τα αδέρφια). Το ίδιο ισχύει και για τα άτομα που εκδηλώνουν επιθετική συμπεριφορά. Γι' αυτό πιθανόν οι διαφορές να μην είναι στατιστικά σημαντικές.

Όσον αφορά στην **3^η ερευνητική υπόθεση**, δε βρέθηκε διαφορά ανάμεσα στα αδέρφια ίδιου και διαφορετικού φύλου ως προς τις σχέσεις με τα αδέρφια. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με προηγούμενες έρευνες στις οποίες τα αδέρφια του ίδιου φύλου έχουν πιο στενές σχέσεις συγκριτικά με τα αδέρφια που είναι διαφορετικού φύλου, τόσο στην παιδική ηλικία όσο και στην ενήλικη ζωή (Bowerman & Dobash, 1974· Buist, et al., 2002· Burmester & Furman, 1990· Connidis & Campbell, 1995· Floyd, 1996· Lee, et al., 1990· Pulakos, 1987· Tafoya & Hamilton, 2012· White & Riedman, 1992a). Εν τούτοις, άλλες έρευνες βρήκαν ότι δεν υπάρχουν σημαντικές διαφορές στην ποιότητα της σχέσης μεταξύ αδελφών ίδιου και αδελφών διαφορετικού φύλου (Derkman, et al., 2011· Newman, 1991), όπως και στην παρούσα έρευνα.

Σχετικά με την **4^η ερευνητική υπόθεση**, η παρούσα έρευνα έδειξε πως η ενσυναίσθηση και η κατάθλιψη σχετίζονται αρνητικά και στατιστικά σημαντικά. Αυτό σημαίνει πως οι έφηβοι που έχουν υψηλή ενσυναίσθηση έχουν χαμηλό επίπεδο κατάθλιψης αλλά και όσοι έχουν χαμηλή ενσυναίσθηση έχουν υψηλό επίπεδο κατάθλιψης. Το εύρημα αυτό συνάδει με τα αποτελέσματα

άλλων ερευνών οι οποίες υποστηρίζουν ότι άτομα με χαμηλή γνωστική και συναισθηματική ενσυναίσθηση έχουν σοβαρή κατάθλιψη (Cusi, MacQueen, Spreng, & McKinnon, 2011· Derntl, Seidel, Schneider, & Habel, 2012· Schneider et al., 2012).

Επιπλέον, είναι πιθανόν πως τα άτομα με κατάθλιψη δυσκολεύονται να κατανοήσουν τη συναισθηματική κατάσταση των άλλων ανθρώπων καθώς είναι κλεισμένα στον εαυτό τους, δε μπορούν να νιώσουν τα ευχάριστα/δυσάρεστα συναισθήματα που μπορεί ο συνάνθρωπός τους να βιώνει και γενικά δεν επιδιώκουν την επικοινωνία με άλλους ανθρώπους. Υποστηρίζεται πως οι έφηβοι βιώνουν λιγότερο άγχος και κατάθλιψη όταν κατανοούν και μπορούν να ρυθμίσουν τα συναισθήματά τους (Fernández-Berrocal et al., 2006).

Επίσης, παρατηρείται πως υπάρχει μια στατιστικά σημαντική θετική σχέση ανάμεσα στη συνολική επιθετικότητα και τη συνολική κατάθλιψη. Πιο ειδικά, φάνηκε πως η σωματική επιθετικότητα, ο θυμός και η εχθρότητα (παράγοντες επιθετικότητας) σχετίζονται με τη συνολική κατάθλιψη ενώ η συνολική επιθετικότητα σχετίζεται στατιστικά σημαντικά με όλες τις διαστάσεις της κατάθλιψης εκτός από την αρνητική αυτοεκτίμηση. Η θετική σχέση ανάμεσα στην επιθετικότητα και την κατάθλιψη υποστηρίζεται και από διαχρονικές έρευνες που έχουν δείξει ότι η επιθετική συμπεριφορά στα παιδιά και τους εφήβους συνδέεται με δυσκολίες όπως η κατάθλιψη (Capaldi, 1991,1992· Capaldi & Stoolmiller, 1999· Cleverley, Szatmari, Vaillancourt, Boyle, & Lipman, 2012· Crick, Ostrov, & Werner, 2006). Έτσι, λοιπόν, τα άτομα με υψηλό επίπεδο επιθετικότητας έχουν και υψηλό επίπεδο κατάθλιψης και το αντίθετο. Μία πιθανή εξήγηση γι' αυτό είναι ότι τα άτομα που εμφανίζουν επιθετικότητα αποτυγχάνουν να έχουν υγιείς σχέσεις με το κοινωνικό τους περίγυρο και αυτή η επαναλαμβανόμενη αποτυχία τα οδηγεί στο να παρουσιάζουν κατάθλιψη. Άλλη εξήγηση είναι ότι τα άτομα με κατάθλιψη παρουσιάζουν ευερεθιστότητα η οποία μπορεί να εκδηλώνεται στις διαπροσωπικές σχέσεις και έτσι, να κλιμακώνεται με την πάροδο του χρόνου (Wolff & Ollendick, 2006). Ακόμη, παιδιά και έφηβοι με καταθλιπτικά συμπτώματα αναζητούν αποκλίνοντες συνομηλίκους όπου η παραβατική συμπεριφορά ενισχύεται και έτσι οδηγούνται σε επιθετική συμπεριφορά (Connell & Dishion, 2006).

Ακόμη, από την ανάλυση συσχετίσεων βρέθηκε πως υπάρχει αρνητική και στατιστικά σημαντική σχέση ανάμεσα στη ζεστασιά/εγγύτητα (παράγοντας σχέσεων με αδέρφια) και τη συνολική κατάθλιψη αλλά και θετική και στατιστικά σημαντική σχέση ανάμεσα στην αντιζηλία (παράγοντας σχέσεων με αδέρφια) και τη συνολική κατάθλιψη. Όσον αφορά στην αρνητική σχέση ανάμεσα στη ζεστασιά/εγγύτητα και την κατάθλιψη, η έρευνα των East & Rook (1992) έδειξε πως κοινωνικά απομονωμένοι έφηβοι που λάμβαναν περισσότερη ζεστασιά και υποστήριξη από τα αδέρφια τους είχαν χαμηλότερα επίπεδα κατάθλιψης και άγχους. Μια αδελφική σχέση που χαρακτηρίζεται από εγγύτητα και γενικά θετικές αλληλεπιδράσεις βοηθά το άτομο να αναπτύξει μια θετική εικόνα και συναισθήματα για τον εαυτό του και επομένως υψηλή αυτοεκτίμηση. Ακόμη, μέσα από τη θετική αλληλεπίδραση στην αδελφική σχέση το άτομο παύει να νιώθει μόνο του, μαθαίνει να εκφράζει και να διαχειρίζεται τα συναισθήματα του και αποκτά αυτοπεποίθηση και κοινωνικές δεξιότητες, γεγονός που το αποτρέπει από το να εμφανίσει κατάθλιψη.

Η θετική σχέση ανάμεσα στην κατάθλιψη και την αντιζηλία (παράγοντας σχέσεων με αδέρφια) επιβεβαιώνεται και από το Roberts (1985), ο οποίος βρήκε ότι οι αντιλήψεις των ατόμων που θεωρούσαν τις σχέσεις με τα αδέρφια τους ανταγωνιστικές ή ότι χαρακτηρίζονταν από αντιζηλία συνδέονται με αυξημένα συμπτώματα κατάθλιψης και χαμηλή αυτοεκτίμηση. Οι αντιλήψεις των παιδιών σχετικά με τη μεροληψία των γονέων τους μπορεί να τα οδηγήσουν στο να αποκτήσουν χαμηλή αυτοεκτίμηση και συναισθήματα όπως θλίψη, θυμό, ενοχές και λύπη και συνεπώς, να παρουσιάσουν κατάθλιψη. Δε βρέθηκε όμως σημαντική σχέση ανάμεσα στη σύγκρουση και την κατάθλιψη, όπως υποστηρίζεται και από την Dunn (1983), η οποία βρήκε ότι η σύγκρουση στην αδελφική σχέση συνδέεται με τη κατάθλιψη, τη μοναξιά και τη χαμηλή αυτοεκτίμηση.

Όσον αφορά στην 5^η **ερευνητική υπόθεση**, τα αποτελέσματα έδειξαν πως υπάρχει αρνητική και στατιστικά σημαντική σχέση ανάμεσα στην ενσυναίσθηση και τη σωματική επιθετικότητα (παράγοντας επιθετικότητας). Αυτό επιβεβαιώνεται και από άλλες έρευνες οι οποίες βρήκαν πως υπάρχει αρνητική σχέση ανάμεσα στην ενσυναίσθηση και τη σωματική επιθετικότητα στους εφήβους (Kaukiainen et al., 1999· Miller & Eisenberg, 1988). Γενικά, υποστηρίζεται πως η σχέση της ενσυναίσθησης με την επιθετικότητα είναι αρνητική (Feshbach, 1997· Feshbach &

Feshbach, 1982· Mehrabian & Epstein, 1972· Miller & Eisenberg, 1988). Αυτό σημαίνει ότι οι έφηβοι που μπορούν να κατανοήσουν να δικά τους συναισθήματα αλλά και των άλλων δεν εκδηλώνουν επιθετική συμπεριφορά. Υποστηρίζεται ότι τα παιδιά που εκδηλώνουν επιθετική συμπεριφορά, αν και μπορούν επαρκώς να κατανοήσουν τη νοητική και συναισθηματική κατάσταση των άλλων, δεν έχουν την ικανότητα να συμπάσχουν με τους άλλους (Bjorkqvist et al., 2000· Gini, 2006· Sutton et al., 1999b). Τα άτομα με ενσυναίσθηση μπορούν να αντιληφθούν και να νιώσουν τον πόνο του άλλου γι' αυτό και δεν προβαίνουν σε επιθετική ενέργεια.

Επιπλέον, βρέθηκε πως η ζεστασιά/εγγύτητα (παράγοντας σχέσεων με αδέρφια) σχετίζεται αρνητικά και στατιστικά σημαντικά με τη σωματική επιθετικότητα και το θυμό (παράγοντες επιθετικότητας), ενώ η συνολική επιθετικότητα σχετίζεται θετικά και στατιστικώς σημαντικά με τη σύγκρουση και την αντιζηλία (παράγοντες σχέσεων με αδέρφια). Μελέτες έχουν βρει πως τα υψηλά επίπεδα ζεστασιάς/εγγύτητας συνδέονται με λιγότερα εξωτερικευμένα προβλήματα (Branje, van Lieshout, van Aken, & Haselager, 2004· Dunn, Slomkowski, Beardsall, & Rende, 1994), όπως είναι η επιθετική συμπεριφορά, ενώ ο υψηλός βαθμός σύγκρουσης στην αδελφική σχέση αποτελεί παράγοντα εμφάνισης προβληματικής συμπεριφοράς κατά την παιδική ηλικία και την εφηβεία (Bank, Patterson, & Reid, 1996· Kim, Hetherington, & Reiss, 1999· Natsuaki, Ge, Reiss, & Neiderhiser, 2009). Η θετική σχέση με τα αδέρφια προσφέρει τρόπους διαχείρισης και ρύθμισης των συναισθημάτων με αποτέλεσμα να μειώνεται ο κίνδυνος για εμφάνιση επιθετικής συμπεριφοράς. Οι έφηβοι που η σχέση με τα αδέρφια τους χαρακτηρίζεται από υψηλή εγγύτητα και υποστήριξη αναπτύσσουν μία πιο θετική εικόνα για τον εαυτό τους (Sherman, Lansford, & Volling, 2006) το οποίο συνδέεται με λιγότερη επιθετικότητα. Εν τούτοις, στις αδελφικές συγκρούσεις τα παιδιά μαθαίνουν αρνητικές συμπεριφορές με το να τσακώνονται με τα αδέρφια τους ή παρατηρώντας μια εχθρική συμπεριφορά από τα αδέρφια τους με αποτέλεσμα να γενικεύουν αυτές τις αρνητικές συμπεριφορές σε άλλα πλαίσια (Stauffacher & DeHart, 2006).

Σχετικά με την **6^η ερευνητική υπόθεση**, η έρευνα έδειξε πως όλοι οι παράγοντες των σχέσεων με τα αδέρφια εμφανίζουν στατιστικά σημαντική σχέση με την ενσυναίσθηση. Πιο

συγκεκριμένα, οι παράγοντες ζεστασιά/εγγύτητα και κύρος/δύναμη σχετίζονται θετικά με την ενσυναίσθηση ενώ η αντιζηλία και η σύγκρουση σχετίζονται αρνητικά με την ενσυναίσθηση. Το εύρημα αυτό επιβεβαιώνεται και από άλλες έρευνες. Τα αδέλφια που έχουν καλές σχέσεις εκδηλώνουν περισσότερη ενσυναίσθηση συγκριτικά με τα αδέλφια που έχουν λιγότερο θετικές σχέσεις (Shortt & Gottman, 1997· Tafoya & Hamilton, 2012). Ακόμη, οι Howe, Aquan-Assee, Bukowski, Lehoux, & Rinaldi (2001) βρήκαν ότι η ζεστασιά/εγγύτητα στην αδελφική σχέση συνδέεται με την κατανόηση συναισθημάτων. Επιπρόσθετα, τα παιδιά που βιώνουν σύγκρουση στη σχέση με τα αδέλφια τους δυσκολεύονται να μιλήσουν για τα συναισθήματά τους καθώς και για τα συναισθήματα των άλλων ανθρώπων (Howe, Petrakos, & Rinaldi, 1998) και εμφανίζουν δυσκολίες στην αντίληψη της οπτικής του άλλου και την ενσυναίσθηση (Stocker, Burwell, & Briggs, 2002).

Τέλος, όσον αφορά στην 7^η **ερευνητική υπόθεση**, στην έρευνα φάνηκε πως οι παράγοντες ζεστασιά/εγγύτητα και κύρος/δύναμη (παράγοντες σχέσεων με αδέλφια) εμφανίζουν θετική και στατιστικά σημαντική σχέση με τη σχέση με τους γονείς, ενώ η αντιζηλία (παράγοντας σχέσεων με αδέλφια) σχετίζεται αρνητικά και στατιστικώς σημαντικά με τη σχέση με τους γονείς. Πολλές έρευνες έχουν δείξει ότι υπάρχει θετική σχέση ανάμεσα στη σχέση γονέα-παιδιού και τις σχέσεις ανάμεσα στα αδέλφια (Brody et al. 1994b· McGuire et al. 1996· McHale et al. 2006· Noller 2005· Rinaldi and Howe 2003· Seginer 1998· Stocker 2000). Αυτό σημαίνει ότι τα άτομα που έχουν καλή σχέση με τους γονείς έχουν και καλή σχέση με τα αδέλφια τους και πιο ειδικά, βιώνουν υψηλή εγγύτητα και λιγότερη σύγκρουση και αντιζηλία. Αντιθέτως, τα άτομα που δεν έχουν τόσο καλή σχέση με τους γονείς τους βιώνουν λιγότερη εγγύτητα και περισσότερη σύγκρουση και αντιζηλία στη σχέση με τα αδέλφια τους. Η άδικη μεταχείριση των παιδιών από τους γονείς συνδέεται με την ανάπτυξη λιγότερο έντονων δεσμών μεταξύ των αδελφών (Sutton, 1996) και με έντονη σύγκρουση στη σχέση των αδελφών (Brody, Stoneman, & Burke, 1987).

Περιορισμοί έρευνας

Στην παρούσα μελέτη υπάρχουν κάποιοι περιορισμοί, γι' αυτό και η γενίκευση των αποτελεσμάτων είναι περιορισμένη. Αναφορικά με το δείγμα, οι έφηβοι που έλαβαν μέρος στην έρευνα προέκυψαν από σχολεία στα οποία η ερευνήτρια κατάφερε να έχει πρόσβαση και όχι από τυχαία επιλογή. Η πλειοψηφία των συμμετεχόντων προήλθε από τις τάξεις του Λυκείου ενώ λιγότεροι συμμετέχοντες φοιτούσαν στο Γυμνάσιο. Επιπλέον, τα 2 από τα 3 σχολεία στα οποία έλαβε χώρα η έρευνα βρίσκονται στην ίδια περιοχή της Αττικής γεγονός που δεν καθιστά γενικεύσιμα τα ευρήματα της έρευνας εφόσον αυτή δεν πραγματοποιήθηκε σε σχολεία άλλων περιοχών.

Ακόμη, τα εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν για τη συλλογή των δεδομένων αυτής της έρευνας, ήταν μόνο εργαλεία αυτό-αναφοράς και δε λήφθηκαν δεδομένα από περισσότερες πηγές όπως οι γονείς και οι καθηγητές οι οποίοι θα παρείχαν μια πληρέστερη εικόνα για τους εφήβους. Βασικό μειονέκτημα ενός εργαλείου αυτό-αναφοράς αποτελεί το ότι οι συμμετέχοντες είναι πιθανό να απαντήσουν βάση του τι είναι κοινωνικά επιθυμητό ή να είναι επηρεασμένοι από συγκεκριμένη κατάσταση την ημέρα που συμπληρώνουν τα ερωτηματολόγια (Lewinsohn & Rosenbaum, 1987).

Επίσης, η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή. Εάν είχε γίνει σε κάποιο άλλο χρονικό διάστημα ίσως τα ερευνητικά αποτελέσματα να ήταν διαφορετικά.

Επιπρόσθετα, δεν λήφθηκε υπόψη η άποψη του αδελφού/ής στον οποίο αναφερόταν ο κάθε συμμετέχων, γεγονός που θα μπορούσε να δώσει μία πιο πλήρη εικόνα της σχέσης ανάμεσα στα αδέλφια.

Αξίζει να αναφερθεί πως στη σύγκριση που πραγματοποιήθηκε ανάμεσα σε εφήβους με κατάθλιψη και σε εφήβους με επιθετική συμπεριφορά δε συμπεριλήφθηκαν έφηβοι που εμφάνιζαν κατάθλιψη και ταυτόχρονα επιθετική συμπεριφορά. Ενδεχομένως τα αποτελέσματα να ήταν διαφορετικά.

Άλλος ένας περιορισμός της συγκεκριμένης έρευνας αφορά στον τρόπο ανάλυσης των δεδομένων (κυρίως συσχετιστικός), οπότε δεν ήταν δυνατό να προσδιοριστούν αιτιακές σχέσεις μεταξύ των μεταβλητών.

Προτάσεις για μελλοντικές έρευνες

Αξίζει να αναφερθεί πως η διερεύνηση των ίδιων ερωτημάτων θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί σε μελλοντικές έρευνες με άλλα ψυχομετρικά εργαλεία και μεθόδους όπως η συνέντευξη και η λήψη πληροφοριών από άλλες πηγές (γονείς, καθηγητές, αδέρφια). Σχετικά με το δείγμα, θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν και έφηβοι που δεν πηγαίνουν στο σχολείο. Ακόμη, θα ήταν χρήσιμο σε επόμενη έρευνα το δείγμα να είναι τυχαίο και πιο αντιπροσωπευτικό, ώστε να μπορούν τα αποτελέσματα να γενικευθούν σε όλους τους έφηβους.

Από τα ευρήματα της παρούσας έρευνας συμπεραίνεται πως έφηβοι με καταθλιπτική συμπτωματολογία αλλά και έφηβοι με επιθετική συμπεριφορά εμφανίζουν χαμηλό επίπεδο ενσυναίσθησης, χαμηλό επίπεδο ζεστασιάς/εγγύτητας και υψηλό επίπεδο σύγκρουσης και αντιζηλίας με τα αδέρφια τους. Πραγματοποιήθηκε σύγκριση των εφήβων με καταθλιπτική συμπτωματολογία και των εφήβων με επιθετική συμπεριφορά ως προς την ενσυναίσθηση και τις σχέσεις με τα αδέρφια αλλά δε βρέθηκαν σημαντικές διαφορές. Θα ήταν ενδιαφέρον αν εξετάζονταν οι διαφορές ως προς τις ίδιες μεταβλητές ανάμεσα σε εφήβους με κατάθλιψη, εφήβους με επιθετικότητα, εφήβους που να εμφανίζουν κατάθλιψη μαζί με επιθετικότητα και σε εφήβους που δεν εμφανίζουν κατάθλιψη ή επιθετικότητα.

Επιπρόσθετα, διερευνήθηκε η ύπαρξη διαφορών μεταξύ αδελφών ίδιου φύλου και αδελφών διαφορετικού φύλου ως προς τις σχέσεις με τα αδέρφια. Κάτι το οποίο θα ήταν ωφέλιμο να γίνει σε μελλοντικές έρευνες είναι η εξέταση των διαφορών ως προς τις σχέσεις με τα αδέρφια ανάμεσα στις δυνάδες αδελφών αγόρι-αγόρι, κορίτσι-κορίτσι και αγόρι-κορίτσι.

Επίσης, θα μπορούσε να μελετηθεί η επίδραση του αριθμού των αδελφών και της διαφοράς ηλικίας ανάμεσα στα αδέρφια στην κατάθλιψη, την επιθετικότητα, την ενσυναίσθηση και την ποιότητα της αδελφικής σχέσης.

Ακόμη, θα μπορούσε να επαναληφθεί μια παρόμοια έρευνα σε εφήβους από άλλες χώρες και να γίνει σύγκριση των αποτελεσμάτων. Θα ήταν ιδιαίτερα ενδιαφέρον αν σε μελλοντικές παρόμοιες έρευνες λαμβάνονταν υπόψη παράγοντες όπως η αυτοεκτίμηση των εφήβων, η σχολική επίδοση, το μορφωτικό και οικονομικό επίπεδο των γονέων και η σειρά γέννησης.

Σημαντικό θα ήταν να γίνουν παρεμβάσεις οι οποίες θα έχουν ως στόχο τη βελτίωση της ικανότητας της ενσυναίσθησης σε εφήβους και έπειτα να εξεταστεί η ύπαρξη καταθλιπτικής συμπτωματολογίας και επιθετικότητας σε αυτούς.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Achenbach, T. M., & Rescorla, L. A. (2003). *Εγχειρίδιο για τα ερωτηματολόγια και προφίλ σχολικής ηλικίας του ΣΑΕΒΑ (Σύστημα Achenbach για Εμπειρικά Βασισμένη Αξιολόγηση)*. Α. Ρούσσου(επιμ.). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Allgood-Merten, B., Lewinsohn, P. M., & Hops, H. (1990). Sex differences and adolescent depression. *Journal of Abnormal Psychology*, 99, 55-63.
- Alvarez, H. K. (2007). The impact of teacher preparation on responses to student aggression in the classroom. *Teaching and Teacher Education*, 23, 1113-1126.
- American Psychiatric Association. (2002). *Developing adolescents: A reference for professionals*. Washington, DC: Author.
- Angold, A., & Rutter, M. (1992). Effects of age and pubertal status on depression in a large clinical sample. *Development and Psychopathology*, 4, 5–28.
- Angold, A., Costello, E.J., & Worthman, C.M (1998). Puberty and depression: The roles of age, pubertal status and pubertal timing, *Psychol Medicine*, 28, 51-61
- Archer, J. (2001). A Strategic Approach to Aggression. *Social Development*, 10, 267-271.
- Archer, J., & Coyne, S. M. (2005). An integrated review of indirect, relational, and social aggression. *Personality and Social Psychology Review*, 9(3), 212-230.
- Arnett, J.J. (1999). Adolescent storm and stress, reconsidered. *American Psychologist*, 54 (5), 317- 326.
- Artz, S., Nicholson, D., & Magnuson, D. (2008). Examining sex differences in the use of direct and indirect aggression. *Gender Issues*, 25(4), 267-288
- Asarnow, J. R., Carlson, G. A., & Guthrie, D. (1987). Coping strategies, self-perceptions, hopelessness, and perceived family environments in depressed and suicidal children. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 55,361-366

- Bank L, Burraston B, Snyder J. (2004). Sibling conflict and ineffective parenting as predictors of adolescent boys' antisocial behavior and peer difficulties: Additive and interactional effects. *Journal of Research on Adolescence*, 14, 99–125.
- Bank, L., Patterson, G., & Reid, J. (1996). Negative sibling interaction patterns as predictors of later adjustment problems in adolescent youth and adult males. In G. H. Brody (Ed.), *Sibling Relationships: Their causes and consequences* (pp. 197-229). New York: Ablex.
- Barrington, B.L., & Hendricks, B (1989). Differentiating characteristics of high school graduates, dropouts, and nongraduates. *Journal of Educational Research*, 82, 309- 319.
- Barrocas, A. L., & Hankin, B. L. (2011). Developmental pathways to depressive symptoms in adolescence: a multi-wave prospective study of negative emotionality, stressors, and anxiety. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 39, 489-500.
- Bauman, S., & Yoon, J. (2014). This issue: Theories of bullying and cyberbullying. *Theory Into Practice*, 53(4), 253-256.
- Beardslee, W., Keller, M., Lavori, P., Staley, J., & Sacks, N. (1993). The impact of parental affective disorder on depression in offspring: A longitudinal follow-up in a nonreferred sample. *Journal of the American Academy of Child Adolescent Psychiatry*, 32, 723-730.
- Beck, A. T. (1967). *Depression: Clinical, experimental, and theoretical aspects*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Berger, K. S. (2007). Update on bullying at school: Science forgotten? *Developmental Review*, 27, 90-126.
- Berman, S. (1994). Perceived conflict and violence in childhood sibling relationships and later emotional adjustment. *Journal of Family Psychology*, 8, 85 – 97
- Bhatia, S.K., & Bhatia, S.C. (2007). Childhood and adolescent depression. *American Academy of Family Physicians*, 75(1),73-80.
- Bigner, J. A. (1974). Second-borns' discrimination of sibling role concepts. *Developmental Psychology*, 10, 564-573.

- Bjorkqvist, K., Osterman, K., & Kaukiainen, A. (2000). Social intelligence – Empathy = Aggression? *Aggression and Violent Behavior*, 5, 191-200.
- Björkqvist, K., Lagerspetz, K. M. J., and Kaukiainen, A. (1992). Do girls manipulate and boys fight? Developmental trends in direct and indirect aggression. *Aggressive Behavior*, 18, 117–127.
- Bongers, I.L., Koot, H.M., Van der Ende, J., & Verhulst, F.C. (2003). The normative development of child and adolescent problem behavior. *Journal of Abnormal Psychology*, 112(2), 179-192.
- Bowerman, C. E., & Dobash, R. M. (1974). Structural variations in inter-sibling affect. *Journal of Marriage and the Family*, 36, 48–54
- Bowers, L., Smith, P. K., & Binney, V. (1994). Perceived family relationships of bullies, victims and bully/victims in middle childhood. *Journal of Social and Personal Relationships*, 11, 215–232.
- Bowes, L., Wolke, D., Joinson, C., Lereya, S. T., & Lewis, G. (2014). Sibling bullying and risk of depression, anxiety, and self-harm: A prospective cohort study. *Pediatrics*, 134(4), 1-8
- Bowlby, J. (1961b). Processes of mourning. *International Journal of Psycho-Analysis*, 42(4-5), 317-40.
- Bragg, B. W. E., Ostrowski, M. V., & Finley, G. E. (1973). The effects of birth order and age of target on use of persuasive techniques. *Child Development*, 44, 351-354.
- Branjee, S. J. T., van Lieshout, C. F. M., van Aken, M. A. G., & Haselager, G. J. T. (2004). Perceived support in sibling relationships and adolescent adjustment. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 45, 1385-1396.
- Broberg, A.G., Ekeröth, K., Gustafsson, P.A., Hansson, K., Häggölf, B., Ivarsson, T., & Larsson, B. (2001). Self-reported competencies and problems among Swedish adolescents: a normative study of the YSR. *European Child and Adolescent Psychiatry*, 10, 186-193.

- Brody, G. H., Kim, S., Murry, V. M., & Brown, A. C.(2003). Longitudinal direct and indirect pathways linking older sibling competence to the development of younger sibling competence. *Developmental Psychology*, 39, 618 – 628.
- Brody, G. H., Stoneman, Z., & McCoy, J. K. (1994). Forecasting sibling relationships in early adolescence from child temperaments and family processes in middle childhood. *Child Development*, 65, 771 – 784.
- Brody, G. H., Stoneman, Z., & McCoy, J. K. (1994b). Forecasting sibling relationships in early adolescence from child temperaments and family processes in middle childhood. *Child Development*, 65, 771 – 784.
- Brody, G.H. (1998). Sibling relationship quality: Its causes and consequences. *Annual Review of Psychology*, 49(1), 1-24.
- Brown K, Shaw G. (1997). *Juvenile depression and aggression: Is there a linkage?* Paper presented at the meeting of the Kentucky Psychological Association.
- Brown, A. (1996). *Mood disorders in children and adolescents*. NARSAD Research Newsletter [Internet]. Available HTTP: [http: / /www.mhsource.com/ advocacy /narsad/childhood.html](http://www.mhsource.com/advocacy/narsad/childhood.html).
- Bryant, B.K. (1982). An index of empathy for children and adolescents. *Child Development*, 53, 413–425.
- Buhrmester, D. (1992). The developmental courses of sibling and peer relationships. In F.Boer & J. Dunn (Eds.), *Children's sibling relationships: Development and clinical issues*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Buhrmester, D., & Furman, W. (1990). Perceptions of sibling relationships during middle childhood and adolescence. *Child Development*, 61(5), 1387–1398.
- Buist, K. L., Dekovic, M., Meeus, W., & Van Aken, M. A. G. (2002). Developmental patterns in adolescent attachment to mother, father and sibling. *Journal of Youth and Adolescence*, 31(3), 167 - 176.
- Buss, A. & Perry, M. (1992). The Aggression Questionnaire. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, 452-459

- Cairns, R.B., Cairns, B.D., & Neckerman, H.J. (1989). Early school dropout: Configuration and determinants. *Child Development*, 60, 1437-52.
- Capaldi D. M. (1991). Co-occurrence of conduct problems and depressive symptoms in early adolescent boys: I. Familial factors and general adjustment at Grade 6. *Development and Psychopathology*, 3(3), 277-300
- Capaldi, D. M. (1992). Co-occurrence of conduct problems and depressive symptoms in early adolescent boys: II. A 2-year follow-up at Grade 8. *Development and Psychopathology*, 4(1), 125-144.
- Capaldi, D. M., & Stoolmiller, M. (1999). Co-occurrence of conduct problems and depressive symptoms in early adolescent boys: III. Prediction to young-adult adjustment. *Development and Psychopathology*, 11(1), 59-84.
- Card, N. A., Stucky, B. D., Sawalani, G. M., & Little, T. D. (2008). Direct and indirect aggression during childhood and adolescence: A meta-analytic review of gender differences, intercorrelations, and relations to maladjustment. *Child Development*, 79(5), 1185-1229.
- Castillo, R., Salguero, J. M., Fernández-Berrocal, P., & Balluerka, N. (2013). Effects of an emotional intelligence intervention on aggression and empathy among adolescents. *Journal of Adolescence*, 36(5), 883-892.
- Chartrand, T. L., & Bargh, J. A. (1999). The chameleon effect: The perception-behavior link and social interaction. *Journal of Personality and Social Psychology*, 76(6), 893-910.
- Chen, A. S., & German, T. C. (2009). Encoding of others' beliefs without overt instruction. *Cognition*, 111, 356-363.
- Chown, P., Kang, M., Sanci, L., Newnham, V., & Bennett, D. (2008). *Adolescent Health: Enhancing the skills of General Practitioners in caring for young people from culturally diverse backgrounds*. New South Wales: A collaboration between NSW CAAH and NSW Transcultural Mental Health Centre.
- Christie, D., Viner, R. (2005). ABC of adolescence: Adolescent development. *British Medical Journal*, 330, 301-304.

- Cicchetti, D., & Rogosch, F.A. (2002). A developmental psychopathology perspective on adolescence. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 70 (1), 6-20.
- Cicirelli, V. C. (1982). Sibling influence throughout the lifespan. In M. E. Lamb & B. Sutton-Smith (Eds.), *Sibling relationships: Their nature and significance across the lifespan* (pp. 267-284). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Cicirelli, V. G. (1989). Feelings of attachment to siblings and well - being in later life. *Psychology and Aging*, 4(2), 211 – 216
- Cleverley, K., Szatmari, P., Vaillancourt, T., Boyle, M., & Lipman, E. (2012). Physical and indirect aggression trajectories from childhood to adolescents in males and females and association with maladjustment in emerging childhood. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 51(10), 1037-1051.
- Cobb, N.J. (2010). *Adolescence: continuity, change and diversity* (7th edition). Sunderland, Mass.: Sinauer Associates, Inc.
- Cole, A., & Kerns, K. A. (2001). Perceptions of sibling qualities and activities of early adolescents. *Journal of Early Adolescence*, 21, 204-226.
- Cole, M., & Cole, S. R. (2001). *Η ανάπτυξη των παιδιών: Γνωστική και ψυχοκοινωνική ανάπτυξη κατά τη νηπιακή και μέση παιδική ηλικία* (Β' τόμος). Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Compas, B. E., Orosan, P. G., & Grant, K. E. (1993). Adolescent stress and coping: Implications for psychopathology during adolescence. *Journal of Adolescence*, 16, 331-349.
- Conger, I. (1981). *Η εφηβική ηλικία - Μια καταπιεσμένη γενιά*, μεταφρ. Σόλμαν, Μ. Αθήνα: Ψυχογιός
- Conger, K., Conger, R., & Scaramella, L. (1997). Parents, siblings, psychological control and adolescent adjustment. *Journal of Adolescent Research*, 12, 113 – 138.
- Connell, A., & Dishion, T. (2006, April). *An adaptive approach to family intervention in the public middle schools: Engagement and long-term effects on substance use*. Poster presented at the National Institute on Drug Abuse Research Training Institute, Bethesda, MD.

- Connidis, I. A. (1994). Sibling support in older age. *Journal of Gerontology*, 49(6), S309 - S317.
- Connidis, I. A., & Campbell, L. D. (1995). Closeness, confiding, and contact among siblings in middle and late adulthood. *Journal of Family Issues*, 16, 722 – 745
- Craig, W. M., Henderson, K., & Murphy, J. G. (2000a). Prospective teachers' attitudes toward bullying and victimization. *School Psychology International*, 21(1), 5-21.
- Crick, N. R., Ostrov, J. M., & Werner, N. E. (2006). A longitudinal study of relational aggression, physical aggression, and children's social-psychological adjustment. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 34(2), 127-138.
- Crick, N.R., & Zahn-Waxler, C. (2003). The development of psychopathology in females and males: Current progress and future challenges. *Development and Psychopathology*, 15, 719- 742.
- Crijnen, A.A.M., Achenbach, T.M., & Verhulst, F.C. (1999). Problems reported by parents of children in multiple cultures: The Child Behavior Checklist syndrome constructs. *American Journal of Psychiatry*, 156, 569-574.
- Criss MM, Shaw DS. (2005). Sibling relationships as contexts for delinquency training in low-income families. *Journal of Family Psychology*, 19, 592–600.
- Crowe, M., Ward, N., Dunnachie, B. & Roberts, M. (2006). Characteristics of Adolescent Depression. *International Journal of Mental health Nursing*, 15, 10-18.
- Cusi, A. M., MacQueen, G. M., Spreng, R. N., & McKinnon, M. C. (2011). Altered empathic responding in major depressive disorder: relation to symptom severity, illness burden, and psychosocial outcome. *Psychiatry research*, 188(2), 231-236.
- Damon, W., Eisenberg, N. (1998). *Handbook of child psychology: Social, emotional and personality development*. (Vol. 4, 5th ed., pp.701–778). New York, NY: Wiley.
- Decety, J., Moriguchi, Y., (2007). The empathic brain and its dysfunction in psychiatric populations: implications for intervention across different clinical conditions. *BioPsychoSocial Medicine*, 1, 1-21.

- Derkman, M. M. S., Engels, R. C. M. E., Kuntsche, E., Van Der Vorst, H., & Scholte, R. H., J. (2011). Bidirectional associations between sibling relationships and parental support during adolescence. *Journal of Youth and Adolescence*, 40, 490 - 501.
- Donges, U.S., Kersting, A., Dannlowski, U., Lalee-Mentzel, J., Arolt, V., Suslow, T., 2005. Reduced awareness of others' emotions in unipolar depressed patients. *The Journal of Nervous and Mental Disease* 193, 331–337.
- Derntl, B., Seidel, E.-M., Schneider, F., & Habel, U. (2012). How specific are emotional deficits? A comparison of empathic abilities in schizophrenia, bipolar and depressed patients. *Schizophrenia Research*, 142(1), 58–64.
- Dunn, J. (1983). Sibling relationships in early childhood. *Child Development*, 54, 787-811.
- Dunn, J. (1992). Sibling and development. *Current Direction in Psychological Science*, 1(1), 6 - 9.
- Dunn, J., Slomkowski, C., Beardsall, L., & Rende, R. (1994). Adjustment in middle childhood and early adolescence: Links with earlier and contemporary sibling relationships. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 35, 491-504..
- Eagly, A. H., & Steffen, V. J. (1986). Gender and Aggressive Behavior. A Meta-Analytic Review of the Social Psychological Literature. *Psychological Bulletin*, 100(3), 309-330.
- East, P. L., & Rook, K. S. (1992). Compensatory patterns of support among children's peer relationships: A test using school friends, non-school friends, and siblings. *Developmental Psychology*, 28, 163-172.
- Eisenberg, L., Baker, B. L., & Blacher, J. (1998). Siblings of children with mental retardation living at home or in residential placement. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 39, 355-364.
- Eisenberg, N., & Fabes, R. A. (1998). Prosocial development. In N. Eisenberg (Ed.), W. Damon (Series Ed.), *Handbook of child psychology: Vol. 3. Social, emotional, and personality development* (5th ed., pp. 701-778). New York: Wiley.
- Eisenberg, N., & Lennon, R. (1983). Sex differences in empathy and related capacities. *Psychological Bulletin*, 94, 100-131.

- Eisenberg, N., & Morris, A. S. (2001). The origins and social significance of empathy-related responding. A review of empathy and moral development: Implications for caring and justice by M. L. Hoffman. *Social Justice Research*, 14(1), 95-120
- Erikson, E. H. (1968). *Identity, youth, and crisis*. New York: Norton.
- Fagan AA, Najman JM. (2003). Sibling influences on adolescent delinquent behaviour: An Australian longitudinal study. *Journal of Adolescence*, 26, 546–558.
- Fagan AA, Najman JM. (2005). The relative contributions of parental and sibling substance use to adolescent tobacco, alcohol, and other drug use. *Journal of Drug Issues*, 35, 869–884.
- Fernández-Berrocal, P., Alcaide, R., Extremera, N., & Pizarro, D. (2006). The Role of Emotional Intelligence in Anxiety and Depression Among Adolescents. *Individual Differences Research*, 4, 16-27.
- Feshbach, N. D. (1989). Empathy training and prosocial behavior. In J. Groebel & R. A. Hinde (Eds.), *Aggression and war: Their biological and social bases* (pp. 101-111). Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Feshbach, N. D. (1997). Empathy: The formative years. Implications for clinical practice. In A. C. Bohart & L. S. Greenberg (Eds.), *Empathy reconsidered. New directions in psychotherapy* (σελ. 33-59). Washington, DC: American Psychological Association.
- Feshbach, N. D., & Feshbach, S. (1982). Empathy training and the regulation of aggression: Potentialities and limitations. *Academic Psychology Bulletin*, 4, 399-413.
- Finkelstein J. W., Von Eye A., Preece M. A. (1994). The relationship between aggressive behavior and puberty in normal adolescents: A longitudinal study. *Journal of Adolescent Health*, 15, 319-326.
- Foulds, GA. (1965). *Personality and Personal Illness*. Tavistock Publications, London.
- Frith, U. (1999). *Αντισμός - Εξηγώντας το Αίνιγμα*. Ελληνικά Γράμματα : Αθήνα.
- Frodi, A., Macaulay, J., & Thome, P., R. (1977). Are Women Always Less Aggressive Than Men? A Review of the Experimental Literature. *Psychological Bulletin*, 84(4) 634-660.

- Fung, A., Gerstein, L., Chan, Y., & Engebretson, J. (2015). Relationship of Aggression to Anxiety, Depression, Anger, and Empathy in Hong Kong. *Journal Child Family Studies*, 24, 821–831.
- Furman, W., & Buhrmester, D. (1985). Children's perceptions of the qualities of sibling relationships. *Child Development*, 56, 448-461.
- Furman, W., & Buhrmester, D. (1985). Children's perceptions of the personal relationships in their social networks. *Developmental Psychology*, 21(6), 1016-1024.
- Furman, W., & Buhrmester, D. (1992). Age and sex differences in perceptions of networks of personal relationships. *Child Development*, 63, 103-115.
- Garaigordobil M, & García de Galdeano P (2006). Empatía en niños de 10 a 12 años. *Psicothema*, 18, 180-186.
- Garaigordobil, M. (2009). A comparative analysis of empathy in childhood and adolescence: Gender differences and associated socio-emotional variables. *International Journal of Psychology and Psychological Therapy*, 9(2), 217-235.
- Garber, J., Weiss, B. & Shanley, N. (1993): Gognitios, depressive symptoms and development in adolescents. *Abnormal Psychology* 102(1), 47-57
- Gemelli, R.M.D. (1996). *Normal child and adolescent development*. Washington: American Psychiatric Press, Inc.
- Gerlsma, C., Emmelkamp, P. M. G., & Arrindell, W. A. (1990). Anxiety, depression, and perception of early parenting: A meta-analysis. *Clinical Psychology Review*, 10(3), 251-277.
- Giannakopoulos, G., Kazantzi, M., Dimitrakaki, C., Tsiantis, J., Kolaitis, G., & Tountas, Y. (2009). Screening for children's depression symptoms in Greece: The use of the Children's Depression Inventory in a nation – wide school – based sample. *European Child and Adolescent Psychiatry*, 18, 485 – 492.
- Gini, G. (2006). Social cognition and moral cognition in bullying: What's wrong? *Aggressive Behavior*, 32, 528-539.
- Giovazolias, T., Kourkoutas, E., Mitsopoulou, E., & Georgiadi, M. (2010). The relationship between perceived school climate and the prevalence of bullying behavior in

Greek schools: Implications for preventive inclusive strategies. *Procedia Social and Behavioural Sciences*, 5, 2208-2215.

- Graber, J. A., & Brooks-Gunn, J. (1996). Transitions and turning points: Navigating the passage from childhood through adolescence. *Developmental Psychology*, 32, 768—776.
- Grusec, J. E., Lytton, .H. (1988). *Social development: History, theory, and research*. New York, NY: Springer
- Grynberg, D., Luminet, O., Corneille, O., Grøzes, J., & Berthoz, S. (2010). Alexithymia in the interpersonal domain: A general deficit of empathy? *Personality and Individual Differences*, 49(8), 845-850.
- Harris, M. B. (1992). Sex, race, and experiences of aggression. *Aggressive Behavior*, 18, 201-217.
- Hawkins, J. D, von Cleve, E., & Catalano, R. F. (1991). Reducing early childhood aggression: Results of a primary prevention program. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 30, 208-217.
- Hazler, R. J. (1994). Bullying Breeds Violence. You Can Stop It!, *Learning*, 22 (6), 38-41.
- Herbert, M. (1992) *Ψυχολογικά προβλήματα εφηβικής ηλικίας*, μεταφρ. Καλαντζή – Αζίζι Α. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Hetherington, EM. (1988). Parents, Children, and Siblings: Six Years after Divorce. In: Hinde RA, Stevenson-Hinde J, editors. *Relationships within Families: Mutual Influences*. New York: Oxford University Press;. pp. 311–331.
- Heyerdahl, S., Kvernmo, S., & Wichstrøm, L. (2004). Self-reported behavioral/ emotional problems in Norwegian adolescents from multiethnic areas. *European Child and Adolescent Psychiatry*, 13(2), 64-72.
- Hong, J. S., & Espelage, D. L. (2012). A review of research on bullying and peer victimization in school: An ecological system analysis. *Aggression and Violent Behavior*, 17, 311-322.

- Hopkins, L., Taylor, L., Bowen, E., & Wood, C. (2013). A qualitative study investigating adolescents' understanding of aggression, bullying and violence. *Child and Youth Services Review*, 35, 685-693.
- Houndoumadi, A., & Pateraki, L. (2001). Bullying and bullies in Greek elementary schools: pupils' attitudes and teachers' / parents' awareness. *Educational Review*, 53, 1.
- Howe, N., Aquan-Assee, J., Bukowski, W. M., Lehoux, P., & Rinaldi, C. (2001). Siblings as confidants: Emotional understanding, relationships warmth, and sibling self-disclosure. *Social Development*, 10(4), 440–454.
- Howe, N., Petrakos, H., & Rinaldi, C. M. (1998). All the sheeps are dead. He murdered them: Sibling pretense, negotiation, internal state language, and relationship quality. *Child Development*, 69, 182–191.
- Ickes, W (1997). Introduction. In W. Ickes (Ed.), *Empathic accuracy* (pp. 1-16). New York: Guilford Press
- Jolliffe, D., & Farrington, D. P. (2004). Empathy and offending: A systematic review and meta-analysis. *Aggression and Violent Behavior*, 9, 441–476.
- Jolliffe, D., & Farrington, D. P. (2011). Is low empathy related to bullying after controlling for individual and social background variables? *Journal of Adolescence*, 34(1), 59-71.
- Kalliopuska, M., & Tiitinen, U. (1991). Influence of two developmental programmes on the empathy and prosociability of preschool children. *Perceptual and Motor Skills*, 72, 323-328.
- Kapi, A., Veltsista, A., Kavadias, G., Lekea, V., & Bakoula, C. (2007). Social determinants of selfreported emotional and behavioral problems in Greek adolescents. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 429, 594-598
- Kashani, J. H., Carlson, G. A., Beck, N. C, Hooper, E. W., Corcoran, C. M., McAllister, J. A., Fallahi, C, Rosenberg, T. K., & Reid, J. C. (1987). Depression, depressive symptoms, and depressed mood among a community sample of adolescents. *American Journal of Psychiatry*, 144, 931-934.

- Kaukiainen, A., Bjorkqvist, K., Lagerspetz, K., Osterman, K., Salmivalli, C., Rothberg, S., & Ahlbom, A. (1999). The relationships between social intelligence, empathy, and three types of aggression. *Aggressive Behavior*, 25, 81-89.
- Kendler KS (1995). Genetic epidemiology in psychiatry: Taking both genes and environment seriously. *Archives of General Psychiatry* 52, 895-899.
- Kennedy, D. E., & Kramer, L. (2008). Improving emotion regulation and sibling relationship quality: The more fun with sisters and brothers program. *Family Relations*, 57, 567–578.
- Kim, J. E., Hetherington, E. M., & Reiss, D. (1999). Associations among family relationships, antisocial peers, and adolescents' externalizing behaviors: Gender and family type differences. *Child Development*, 70(5), 1209-1230.
- Kleftras, G., & Didaskalou, E. (2006). Incidence and teachers' perceived causation of depression in primary school children in Greece. *School Psychology International*, 27(3), 296-314
- Knapp, M., Scott, S. & Davies, J. (1999). The cost of antisocial behaviour in younger children. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 4, 457-473
- Knopf, D., Park, M. J., & Paul Mulye, T. (2008). *The Mental Health of Adolescents: A National Profile, 2008*. San Francisco, CA: National Adolescent Health Information Center, University of California, San Francisco.
- Kohn, R., Dohrenwend, B. P., & Mirotznik, J. (1998). Epidemiological finding on selected psychiatric disorders in the general population. In B. Dohrenwend (Ed.), *Adversity, stress, and psychopathology* (pp. 235 – 284). New York: Oxford University Press.
- Kovacs, M. (1997). Depressive disorders in childhood: an impressionistic landscape. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 38, 287-298.
- Kovacs, M. (1992). *Children's depression inventory: manual*: North Tonawanda, NY, USA: Multi-Health Systems.
- Kovacs, M. (2008). *Children's Depression Inventory, technical manual update*. Published by Multi-Health Systems Inc., Toronto / New York

- Kramer, L., & Conger, K. J. (2009). What we learn from our sisters and brothers: For better or for worse. In Kramer, L., & Conger, K. J., (Eds.), *Siblings as agents of socialization. New Directions for Child and Adolescent Development*, 126, 1 - 12. San Francisco: Jossey - Bass.
- Krapp, K.M., & Wilson, J.J. (2005). *The Gale encyclopedia of children's health: infancy through adolescence*. The Gale Group, Inc. Διαθέσιμο στο διαδικτυακό τόπο: <http://www.healthofchildren.com/A/Adolescence.html>
- Kretschmer, T., & Pike, A. (2009). Young children's sibling relationship quality: Distal and proximal correlates. *Child Psychology and Psychiatry*, 50(5), 581 - 589.
- Ladd GW. (2006). Peer rejection, aggressive or withdrawn behavior, and psychological maladjustment from ages 5 to 12: an examination of four predictive models. *Child Development*. 77, 822-46
- Larson, R.W., Moneta, G., Richards, M.H., & Wilson, S. (2002). Continuity, stability and change in daily emotional experience across adolescence. *Child Development*, 73(4), 1151-1165.
- Larson, R.W., Richards, M.H., Moneta, G., Holmbeck, G., & Duckett, E. (1996). Changes in Adolescents' Daily Interactions With Their Families From Ages 10 to 18: Disengagement and Transformation. *Developmental Psychology*, 32(4), 744-754.
- Lazaratou, H., Dikeos, D.G., Anagnostopoulos, D.C., & Soldatos, C.R. (2010). Depressive symptomatology in high school students: The role of age, gender and academic pressure. *Community Mental Health Journal*, 46(3), 289-295.
- Lee, C. (2004). *Preventing bullying in schools. A guide for teachers and other professionals* [Electronic version]. London: Paul Chapman Publishing.
- Lee, H. S., Brennan, P. F., & Daly, B. J. (2001). Relationship of empathy to appraisal, depression, life satisfaction, and physical health in informal caregivers of older adults. *Research in Nursing & Health*, 24, 44-56
- Lee, T. R., Mancini, J. A., & Maxwell, J. W. (1990). Sibling relationships in adulthood: Contact patterns and motivations. *Journal of Marriage and the Family*, 5(2), 431 - 440

- Leitenberg H, Yost LW, Carroll-Wilson M. (1986). Negative cognitive errors in children: Questionnaire development, normative data, and comparisons between children with and without self-reported symptoms of depression, low self-esteem, and evaluation anxiety. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 54, 528–536.
- Lewinsohn, P.M., & Rosenbaum, M. (1987). Recall of parental behavior, acute depressives, remitted depressive, and nondepressives. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 61-619.
- Litvack MW, Mcdougall D, & Romney DM (1997). The structure of empathy during middle childhood and its relationship to prosocial behavior. *Genetic, Social, and General Psychology Monographs*, 123, 303-324
- Loeber, R., & Hay, D. (1997). Key issues in the development of aggression and violence from childhood to early adulthood. *Annual Review of Psychology*, 38, 371-410.
- Lovett, B. J., & Sheffield, R. A. (2007). Affective empathy deficits in aggressive children and adolescents: A critical review. *Clinical Psychology Review*, 27(1), 1–13.
- Lozano AM, & Etxebarria I (2007). La tolerancia a la diversidad en los adolescentes y su relación con la autoestima, la empatía y el concepto del ser humano. *Infancia y Aprendizaje*, 30, 109-129
- MacKinnon-Lewis, C., Starnes, R., Volling, B., and Johnson, S. (1997). Perceptions of parenting as predictors of boy's sibling and peer relations. *Dev. Psychol.* 33, 1024–1031.
- Madianos, M.G, Gefou-Madianou, D., & Stefanis, C.N. (1993). Depressive symptoms and suicidal behavior among general population adolescents and young adults across Greece. *European Psychiatry*, 8, 139-146.
- Mar, R. A. & Oatley, K. (2008). The function of fiction is the abstraction and simulation of social experience. *Perspectives on Psychological Science*, 3, 173-192.
- Herbert, M. (1999). *Ψυχολογικά προβλήματα εφηβικής ηλικίας*. Α. Καλαντζή-Αζίζη (Επιμ. Έκδοσης), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Mayberry, M. L., & Espelage, D. L. (2007). Association among empathy, social competence, & reactive/proactive aggression subtypes. *Journal of Youth and Adolescence*, 36, 787-798.

- Mayer, J. D., Caruso, D., & Salovey, P. (2000). Selecting a measure of emotional intelligence: The case for ability scales. In R. Bar-On & J. D. A. Parker (Eds.), *The handbook of emotional intelligence* (pp. 320–342). San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- McDermott, P.A. (1996). A nationwide study of developmental and gender prevalence for psychopathology in childhood and adolescence. *Journal of Abnormal Psychology*, 24(1), 53- 66.
- McDonald, N. M., & Messinger, D. S. (2011). The development of empathy: How, when, and why. In A. Acerbi, J. A. Lombo, & J. J. Sanguinetti (Eds.), *Emotions and Moral Actions: Philosophy and Neuroscience in Dialogue* (pp. 1-36). USA: IF-Press.
- McGuire S, McHale SM, Updegraff K. (1996). Children’s perceptions of the sibling relationship in middle childhood: Connections within and between family relationship. *Personal Relationships*, 3, 229–239.
- McHale SM, Kim J, Whiteman SD. (2006). Sibling relationships in childhood and adolescence. In: Noller P, Feeney JA, editors. *Close relationships: Functions, forms and processes*. Hove, England: Psychology Press/Taylor & Francis, pp. 127–149.
- McHale, S. M., Whiteman, S. D., Kim, J - Y., & Crouter, A. C. (2007). Characteristics and correlates of sibling relationships in two - parent African American families. *Journal of Family Psychology*, 21(2), 227 - 235.
- Mehrabian, A., & Epstein, N. A. (1972). A measure of emotional empathy. *Journal of Personality*, 40, 523-543.
- Meichenbaum, D. (2006). *Comparison of Aggression in Boys and Girls: A Case for Gender Specific Interventions*. Melissa Institute.Miami, FL.
- Meltzoff A. N. (2002). Imitation as a mechanism of social cognition: origins of empathy, theory of mind, and the representation of action. In *Blackwell handbook of childhood cognitive development* (ed. Goswami U., editor.), pp. 6–25, Malden, MA: Blackwell Publishing
- Mestre MV, Frías MD, & Samper P (2004). La medida de la empatía: análisis del Interpersonal Reactivity Index. *Psicothema*, 16, 255-260

- Mestre, M. V., Samper, P., Frías, M. D., & Tur, A. M. (2009). Are women more empathetic than men? A longitudinal study in adolescence. *The Spanish Journal of Psychology*, 12(1), 76- 83
- Michalska, K. J., Kinzler, K. D., & Decety, J. (2013). Age-related sex differences in explicit measures of empathy do not predict brain responses across childhood and adolescence. *Developmental Cognitive Neuroscience*, 3, 22-32
- Miklikowska, M., Duriez, B., & Soenens, B. (2011). Family roots of empathy-related characteristics: The role of perceived maternal and paternal need support in adolescence. *Developmental Psychology*, 47(5), 1342-1352
- Milevsky, A. (2005). Compensatory patterns of sibling support in emerging adulthood: Variations in loneliness, self - esteem, depression and life satisfaction. *Journal of Social and Personal Relationships*, 22(6), 743 - 755.
- Milevsky, A. (2011). *Sibling relationships in childhood and adolescence: Predictors and outcomes*. New York: Columbia University Press.
- Milevsky, A., Schlechter, M. J., & Machlev, M. (2011). Effects of parenting style and involvement in sibling conflict on adolescent sibling relationship. *Journal of Social and Personal Relationships*, 28(8), 1130 - 1148.
- Milevsky, A., Schlechter, M., Netter, S., & Keehn, D. (2007). Maternal and paternal parenting styles in adolescents: Associations with self-esteem, depression and life-satisfaction. *Journal of Child & Family Studies*, 16(1), 47
- Miller, P. A., & Eisenberg, N. (1988). The relation of empathy to aggressive and externalizing/antisocial behavior. *Psychological Bulletin*, 103, 324-344.
- Minnett, A. M. , Vandell, D. L., & Santrock, J. W. (1983). The effects of sibling status on sibling interaction: Influence of birth order, age spacing, sex of sibling. *Child Development*, 54, 1064-1072.
- Mirón, L., Otero, JM., & Luengo, A. (1989). Empatía y conducta antisocial. *Análisis y Modificación de Conducta*, 15, 239-254
- Nakano, K. (2001). Psychometric evaluation on the Japanese adaptation of the aggression questionnaire. *Behav Res Ther*, 39, 853–8.

- Nansel, TR., Craig, W., Overpeck, MD., Saluja, G., Ruan, WJ. (2004). Health Behaviour in School-aged Children Bullying Analyses Working Group. Cross-national consistency in the relationship between bullying behaviors and psychosocial adjustment. *Arch Pediatr Adolesc Med*, 158, 730-736.
- Natsuaki, M.N., Ge, X., Reiss, D. & Neiderhiser, J.M. (2009). Aggressive behavior between siblings and the development of externalizing problems: Evidence from a genetically sensitive study. *Developmental Psychology*, 45(4), 1009-1018.
- Navas, E., Muñoz, J.J., & Graña, J.L. (2005). Influencia del género, edad y conducta antisocial en variables de personalidad. *Revista de Psiquiatría de la Facultad de Medicina de Barcelona*, 32, 57-64
- Newman, J. (1996). The more the merrier? Effects of family size and sibling spacing on sibling relationships. *Child: Care, Health, and Development*, 22, 285 - 302.
- Newman, J. (1991). College students' relationships with siblings. *Journal of youth and adolescence*, 20(6), 629 - 644.
- Nielsen, L. (1996). *Adolescence: a contemporary view* (3rd ed.). New York: Harcourt Brace College Publishers.
- Noller, P. (2005). Sibling relationships in adolescence: Learning and growing together. *Personal Relationships*, 12, 1–22.
- Oberman, L. M., & Ramachandran, V. S. (2007). The simulating social mind: The role of simulation in the social and communicative deficits of autism spectrum disorders. *Psychological Bulletin*, 133, 310327.
- Ogburn, K. M., Sanches, M., Williamson, D. E., Caetano, S. C., Olvera, R. L., Pliszka, S., & Soares, J. C. (2010). Family environment and pediatric major depressive disorder. *Psychopathology*, 43(5), 312-318.
- Olsson, G. & Von Knorring, A-L. (1997). Depression among Swedish adolescents measured by the Self-rating scale center for Epidemiologic studies- Depression Child (CES-DC). *Eur Child Adolesc Psychiatry*, 6(2), 81-87.
- Olweus D. (1991). Bully/victim problems among schoolchildren: Basic facts and effects of a school based intervention program. In: D. Pepler & K. Rubin (Eds.), *The*

development and treatment of childhood aggression (p. 411-48). Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

- Oster, G.D., & Montgomery, S.S. (1996). *Moody or depressed: The masks of teenage depression*. Self Help & Psychology [Internet]. Available HTTP: <http://www.cybertowers.com/selfhelp/articles/cf/moodepre.html>
- Padilla-Walker, L. M., Harper, J. M., & Jensen, A. C. (2010). Self-regulation as a mediator between sibling relationship quality and early adolescents' positive and negative outcomes. *Journal of Family Psychology*, 24(4), 419-428.
- Perner, J., Ruffman, T., & Leekam, S. R. (1994). Theory of mind is contagious: You catch it from your sibs. *Child Development*, 65(4), 1228 - 1238.
- Petersen, A. C., & Hamburg, B. A. (1986). Adolescence: A developmental approach to problems and psychopathology. *Behavior Therapy*, 17, 480-499.
- Poli, P., Sbrana, B., Marcheschi, M., & Masi, G. (2003). Self-reported depressive symptoms in a school sample of Italian children and adolescents. *Child psychiatry and human development*, 33(3), 209- 226.
- Poortman, A - R., & Voorpostel, M. (2009). Parental divorce and sibling relationship: A research note. *Journal of Family Issues*, 30(1), 74 - 91.
- Pulakos, J. (1987). Brothers and sisters: Nature and importance of the adult bond. *Journal of Psychology*, 121, 521 - 522.
- Raaijmakers, M.A., J., Posthumus, J.A., Van Hout, B., Van Engeland, H. & Matthys, W. (2009). *Cross-sectional study into the costs and impact on family functioning of 4- year-old children with aggressive behavior*. Manuscript submitted for publication.
- Raffaelli, M. (1997). Young adolescents' conflicts with siblings and friends. *Journal of Youth and Adolescence*, 26(5), 539 – 558.
- Reid, C., Davis, H., Horlin, C., Anderson, M., Baughman, N., & Campbell, C., (2013). The Kids' Empathic Development Scale (KEDS): A multi-dimensional measure of empathy in primary school-aged children. *British Journal of Developmental Psychology*, 31, 231-256.

- Rescorla, L., Achenbach, T.M., Ivanova, M.Y., Dumenci, L., Almqvist, F., Bilenberg, N., Bird, H., Broberg, A., Dobrea, A., Döpfner, M., Erol, N., Forns, M., Hannesdottir, H., Kanbayashi, Y., Lambert, M.C., Leung, P., Minaei, A., Mulatu, M.S., Novik, T.S., Oh, K.J., Roussos, A., Sawyer, M., Simsek, Z., Steinhausen, H.C., Weintraub, S., Winkler Meztke, C., Wolanczyk, T., Zilber, N., Zukauskienė, R., & Verhulst, F. (2007). Epidemiological comparisons of problems and positive qualities reported by adolescents in 24 countries. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 75(2), 351-358.
- Richard, J. F., Schneider, B. H., & Mallet, P. (2011). Revisiting the whole-school approach to bullying: Really looking at the whole school. *School Psychology International*, 33(3), 263-284.
- Richardson, D. R., Hammock, G. S., Smith, S. M., Gardner, W., & Signo, M. (1994). Empathy as a cognitive inhibitor of interpersonal aggression. *Aggressive Behavior*, 20, 275–289.
- Richmond, M. K., Stocker, C. M., & Rienks, S. L. (2005). Longitudinal associations between sibling relationship quality, parental differential treatment, and children's adjustment. *Journal of Family Psychology*, 19(4), 550 - 559.
- Rigby, K. (1994). Psychosocial functioning in families of Australian adolescent schoolchildren involved in bully/victim problems. *Journal of Family Therapy*, 16, 173-187.
- Rigby, K. (2001b). *Stop the bullying: A handbook for schools* [Electronic version]. Australia: The Australian Council for Educational Research Limited.
- Riggio, H. R. (2006). Structural features of sibling dyads and attitudes toward sibling relationships in young adulthood. *Journal of Family Issues*, 27(9), 1233 - 1254.
- Riggio, H. R. (2000). Measuring attitudes toward adult sibling relationships: The life span sibling relationship scale. *Journal of Social and Personal Relationships*, 17, 707-728.
- Rinaldi, C.M. & Howe, N. (2003). Perceptions of constructive and destructive conflict within and across family subsystems. *Infant and Child Development*, 12, 441–459.

- Risi, S. Gerhardstein, R., & Kistner, J. (2003). Children's classroom peer relationships and subsequent educational outcomes. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 32, 351-361.
- Roberts, E. A., (1985). *The relationship of the sibling bond to self-esteem*. (Doctoral Dissertation).
- Romeo, R., Knapp, M. & Scott, S. (2006). Economic costs of severe antisocial behaviour in children – and who pays it. *British Journal of Psychiatry*, 188, 547-553.
- Ross, H. G., & Milgram, J. I. (1982). Important variables in adult sibling relationships. In M. E. Lamb & B. Sutton-Smith (Eds.), *Sibling relationships: Their nature and significance across the lifespan* (pp. 123-152). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Roussos, A., Francis, K., Zoubou, V., Kiprianos, S., Prokopiou, A., & Richardson, C. (2001). The standardization of Achenbach's Youth Self-Report in Greece in a national sample of high school students. *European Child and Adolescent Psychiatry*, 10, 47-53.
- Rudan, V., Begovac, I., Szivovicza, L., Filipović, O., Skočić, M. (2005). The Child Behavior 186 Checklist, Teacher Report Form and Youth Self Report problem scales in a normative sample of Croatian children and adolescents aged 7-18. *Collegium Antropologicum*, 29(1), 17-26.
- Rushton, J. L., Forcier, M., & Schectman, R. M. (2002). Epidemiology of depressive symptoms in the National Longitudinal Study of Adolescent Health. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 41(2), 199-205.
- Rutter, M., & Sroufe, A. (2000). Developmental psychopathology: concepts and challenges. *Development and Psychopathology*, 12, 265-296.
- Salmon, G., Jones, A. & Smith, D.M. (1998). Bullying in school: self-reported anxiety and self-esteem in secondary school children. *BMJ*, 317, 924-925.
- Sánchez, I., Oliva, A., & Parra, A. (2006). Empatía y conducta prosocial durante la adolescencia. *Revista de Psicología Social*, 21, 259-271.
- Sanders, R. (2004). *Sibling relationships: Theory and issues for practice*. Hampshire: Palgrave MacMillan.

- Sandoval, M., Lemos, S., & Vallejo, G. (2006). Self-reported competences and problems in Spanish adolescents: A normative study of the YSR. *Psichothema*, 18(4), 804-809.
- Sapouna, M. (2008). Bullying in Greek primary and secondary schools. *School Psychology International*, 29(2), 199-213.
- Sarra, E., Karantza, M., Tsgari, C., Salaminou, E., Bakoula, C., & Chroussos, G. (2008). Parameters of mental health in Greek adolescents: a comparative assessment between genders. *Archives of Disease in Childhood*, 93, pw539.
- Schaeffer, C., & Borduin, C. (1999). Mother – adolescents – sibling conflict in families of juvenile felons. *Journal of Genetic Psychology*, 160, 115 – 118.
- Scharf, M., Shulman, S., & Avigad-Spitz, L. (2005). Sibling relationships in emerging adulthood and in adolescence. *Journal of Adolescent Research*, 20(1), 64 - 90.
- Schneider, D., Regenbogen, C., Kellermann, T., Finkelmeyer, A., Kohn, N., Derntl, B., Habel, U. (2012). Empathic behavioral and physiological responses to dynamic stimuli in depression. *Psychiatry Research*, 200(2–3), 294–305.
- Scholte, R.H.J., Poelen, E.A.P., Willemsen, G., Boomsma, D.I., Engels, R.C.M.E. (2008). Relative risks of adolescent and young adult alcohol use: The role of drinking fathers, mothers, siblings, and friends. *Addictive Behaviors*, 33, 1–14.
- Schwartz, O. D., Dudgeon, P., Sheeber, L. B., Yap, M. B. H., Simmons, J. G., & Allen, N. B. (2012). Parental behaviors during family interactions predict changes in depression and anxiety symptoms during adolescence. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 40(1), 59- 71.
- Seals, D., Young, J. (2003). Bullying and victimization: prevalence and relationship to gender, grade level, ethnicity, self-esteem, and depression. *Adolescence*, 38, 735-47.
- Sears, R., Maccoby, E., & Levin, H. (1957). *Patterns of child rearing*. Evanston, IL: RowPeterson.
- Sebanc, A. M. (2003). The friendship features of preschool children: Links with prosocial behavior and aggression. *Social Development*, 12, 249–268.
- Seginer, R. (1998). Adolescents' perceptions of relationships with older siblings in the context of other close relationships. *Journal of Research on Adolescence*, 9, 287–308.

- Sherman, A., Lansford, J., Volling, B. (2006). Sibling relationships and best friendships in young adulthood: Warmth, conflict, and well-being. *Personal Relationships*, 13, 151–165.
- Shinn, M.R., Ramsey, E., Walker, H.M., O'Neill, R.E., & Steiber, S. (1987). Antisocial behavior in school settings: Initial differences in an at risk and normal population. *Journal of Special Education*, 21, 69-84.
- Shortt, J. W. & Gottman, J. M. (1997). Closeness in young adult sibling relationships: Affective and physiological processes. *Social Development*, 6(2), 142 - 164.
- Slomkowski, C., Rende, R., Novak, S., Lloyd-Richardson, E., Niaura, R. (2005). Sibling effects on smoking in adolescence: Evidence for social influence from a genetically informative design. *Addiction*, 100, 430–438.
- Smith, A. (2006). Cognitive empathy and emotional empathy in human behavior and evolution. *The Psychological Record*, 56, 3–21.
- Spear, L. P. (2000). The adolescent brain and age-related behavioral manifestations. *Neuroscience and Biobehavioral Reviews*, 24, 417-463.
- Stauffacher, K., & DeHart, G. B. (2006). Crossing social contexts: Relational aggression between siblings and friends during early and middle childhood. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 27, 228–240.
- Stavriniades, P., Georgiou, S., & Theofanous, V. (2010). Bullying and empathy: A short-term longitudinal investigation. *Educational Psychology*, 30(7), 793-802.
- Steinberg, L. (2001). We know some things: Parent - adolescent relationships in retrospect and prospect. *Journal of Research on Adolescence*, 11(1), 1-19.
- Steinberg, L., & Morris, A.S. (2001). Adolescent development. *Annual Review of Psychology*, 52, 83-110.
- Stocker, C. M. (2000). Sibling relationships. In Kazdin A. E. (Ed.), *Encyclopedia of psychology* (Vol. 7, pp. 274-279). Washington, DC: Oxford University Press. doi:10.1037/10522-121.

- Stocker, C. M. & McHale, S. M. (1992). The nature and family correlates of preadolescents' perceptions of their sibling relationships. *Journal of Social and Personal Relationships*, 9, 179-195.
- Stocker, C. M. (1994). Children's perceptions of relationships with siblings, friends, and mothers: Compensatory processes and links with adjustment. *Journal of Child Psychology*, 35(8), 1447 - 1459.
- Stocker, C. M., Burwell, R. A., & Briggs, M. L. (2002). Sibling conflict in middle childhood predicts children's adjustment in early adolescence. *Journal of Family Psychology*, 16, 50–57.
- Stocker, C. M., Lanthier, R. P., & Furman, W. (1997b). Sibling relationships in early adulthood. *Journal of Family Psychology*, 11, 210 - 221.
- Stormshak, E. A., Bellanti, C. J., Bierman, K. L., and Conduct Problems Prevention Research Group (1996). The quality of sibling relationships and the development of social competence and behavioral control in aggressive children. *Dev. Psychol.* 32, 79–89.
- Strayer, J., & Roberts, W. (2004). Empathy and observed anger and aggression in five-year-olds. *Social Development*, 13, 1–13.
- Sutton, J., Smith, P. K., & Swettenham, J. (1999b). Social cognition and bullying: Social inadequacy or skilled manipulation? *British Journal of Developmental Psychology*, 17, 435-450.
- Sutton, L. (1996). Gender differences in sibling/parent relationships and adjustment. *Dissertation Abstracts International*, 57(3B), 2183.
- Sutton, S.E., Cowen, E.L., Crean, H.F., Wyman, P.A., & Work, W.C. (1999). Pathways to aggression in young, highly stressed urban children. *Child Study Journal*, 29(1), 49-67.
- Tafoya, M. A., & Hamilton, M. A. (2012). Relational dynamics and the expression of aggression and comforting between siblings. *Journal of Language and Social Psychology*, 31(1), 49 - 74.

- Tapper, K., & Boulton, M. J. (2005). Victims and peer group responses to different forms of aggression among primary school children. *Aggressive Behavior*, 31(3), 238-253.
- Thomas, M. R., Dyrbye, L. N., Huntington, J. L., Lawson, K. L., Novotny, P. J., Sloan, J. A., & Shanafelt, T. D. (2007). How do distress and well-being relate to medical student empathy? A multicenter study. *Journal of general internal medicine*, 22(2), 177-183.
- Tobari, M. (2003). The development of empathy in adolescence: A multidimensional view. *Japanese Journal of Developmental Psychology*, 14, 136-148.
- Tremblay, R., Masse, B., Perron, D., LeBlanc, M., Schwartzman, A., & Ledingham, J. (1992). Early disruptive behavior, poor school achievement, delinquent behavior, and delinquent personality: Longitudinal analyses. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 60, 64-72.
- Troy, M., & Sroufe, L. A. (1987). Victimization among preschoolers: Role of attachment relationship history. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 26, 166-172.
- Tsorbatzoudis, H., Travlos, A., & Rodafinos, A. (2013). Gender and age differences in self-reported aggression of high school students. *Journal of Interpersonal Violence*, 28, 1709-1725.
- Tucker, C. J., McHale, S. M., & Crouter, A. C. (2001). Conditions of sibling support in adolescence. *Journal of Family Psychology*, 15, 254-271.
- Tucker, C. J., Updegraff, K. A., McHale, S. M., & Crouter, A. C. (1999). Older siblings as socializers of younger siblings' empathy. *Journal of Early Adolescence*, 19, 176-198.
- Tucker, N. (1999). *Εφηβεία, Ωριμότητα και Τρίτη ηλικία*. Ν.Δ. Γιαννίτσας, & Ι.Ν. Παρασκευόπουλος (Επιμ. Έκδοσης). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- Underwood B, & Moore B (1982). Perspective-taking and altruism. *Psychological Bulletin*, 91, 143- 173.
- Updegraff, K., McHale, S., & Crouter, A. (2002). Adolescents' sibling relationship and friendship experiences: Developmental patterns and relationship linkages. *Social Development*, 11, 182 – 204.

- Van Heerebeek, E. (2010). *The relationship between cognitive and affective empathy and indirect and direct aggression in Dutch adolescents* (Unpublished Master thesis). University of Utrecht, Utrecht .
- Vandell, D. L., & Bailey, M. D. (1992). Conflicts between siblings. *Conflict in child and adolescent development*. (pp. 242-269) Cambridge University Press, New York, NY, US.
- Verhulst, F.C., Achenbach, T.M., Van der Ende, J., Erol, N., Lambert, M.C., Leung, P.W.L., Silva, M.A., Zilber, N., & Zubrick, S.R. (2003). Comparison of problems reported by youths from seven countries. *American Journal of Psychiatry*, 160, 1479-1485.
- Vogt Yuan, A. S. (2009). Sibling relationships and adolescents' mental health. *Journal of Family Issues*, 30(9), 1221 – 1244.
- Vogt Yuan, Anastasia S. (2011). Black-White Differences in Aging Out of Substance Use and Abuse. *Sociological Spectrum*, 31, 3-31.
- Volk, A. A., Camilleri, J. A., Dane, A. V., & Marini, Z. A. (2012). Is adolescent bullying an evolutionary adaptation? *Aggressive Behavior*, 38, 222-238.
- Von Collani, G., Werner, R. (2005) Self-related and motivational constructs as determinants of aggression: An analysis and validation of a German version of the Buss-Perry aggression questionnaire. *Personality and Individual Differences*, 38, 1631–1643.
- Voorpostel, M., Van Der Lippe, T., & Flap, H. (2012). For better or worse: Negative life events and sibling relationships. *International Sociology*, 27(3), 330 - 348.
- Vreeke, G. J., & van der Mark, I. L. (2003). Empathy: An integrative model. *New Ideas in Psychology*, 21, 177-207.
- Wallerstein, J. (2005). Growing up in the divorced family. *Clinical Social Work Journal*, 33(4), 401-417.
- Wallerstein, J. S., & Kelly, J. B. (1980). *Surviving the breakup: How parents and children cope with divorce*. New York: Basic Books
- Wang, J., Iannotti, R. J., & Nansel, T. R. (2009). School bullying among adolescents in the United States: Physical, verbal, relational and cyber. *Journal of Adolescent Health*, 45, 368-375.

- Weisz, J. R., McCarty, C. A., & Valeri, S. M. (2006). Effects of psychotherapy for depression in children and adolescents: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 132(1), 132-149.
- White, L. K. (2001). Sibling relations over the life course: A panel analysis. *Journal of Marriage and Family*, 63, 555 - 568.
- White, L. K., & Riedmann, A. (1992b). When the Brady Bunch grows up: Step/half and fullsibling relations in adulthood. *Journal of Marriage and the Family*, 54, 197 - 208.
- White, L. K., & Riedmann, A. (1992a). Ties among adult siblings. *Social Forces*, 71, 85 - 102.
- Whiteman, S. D., & Christiansen, A. (2008). Processes of sibling influence in adolescence: Individual and family correlates. *Family Relations*, 57, 24 - 34.
- Whiteman, S. D., Becerra, J. M., & Killoren, S. E. (2009). Mechanisms of sibling socialization in normative family development. In Kramer, L., & Conger, K. L., (Eds.), *Siblings as agents of socialization. New Directions for Child and Adolescent Development*, 126, 29 - 43. San Francisco: Jossey - Bass.
- Whiteman, S. D., McHale, S. M., & Crouter, A. C. (2007). Competing processes of sibling influence: Observational learning and sibling deidentification. *Social Development*, 16, 642-661.
- Wolff, J. C., & Ollensick, T. H. (2006). The comorbidity of conduct problems and depression in childhood and adolescence. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 9, 201-220.
- Wood, J. J., Cowan, P. A., & Baker, B. L. (2002). Behavior problems and peer rejection in preschool males and females. *The Journal of Genetic Psychology*, 163(1), 72- 88.
- Wu, W., Kao, C., Yen, L., & Szu-Hsien Lee, T. (2007). Comparison of children's self-reports of depressive symptoms among different family interaction types in northern Taiwan. *BMC Public Health*, 7, 116-10.
- Wynn, R., & Wynn, M. (2006). Empathy as an interactionally achieved phenomenon in psychotherapy. Characteristics of some conversational resources. *J Pragmatics*, 38, 1385-97. doi:10.1016/j.pragma.2005.09.008

- Yeh, H. C., & Lempers, J. D. (2004). Perceived sibling relationships and adolescent development. *Journal of Youth and Adolescence*, 33, 133-147.
- Yoneyama, S., & Rigby, K. (2006). Bully/victim students and classroom climate. *Youth Studies Australia*, 25(3), 34-41.
- Zahn-Waxler, C., & Radke-Yarrow, M. (1990). The origins of empathic concern. *Motivation and Emotion*, 14, 107-130.
- Zahn-Waxler, C., Klimes-Dougan, B., & Slattery, M.J. (2000). Internalizing problems of childhood and adolescence: Prospects, pitfalls and progress in understanding the development of anxiety and depression. *Development and Psychopathology*, 12, 443-466.
- Zahn-Waxler, C., Radke-Yarrow, M., Wagner, E., Chapman, M. (1992). Development of concern for others. *Developmental Psychology*, 28, 126-136.
- Zhou, Q., Eisenberg, N., Losoya, S. H., Fabes, R. A., Reiser, M., Guthrie, I. K... & Shepard, S. A. (2002). The Relations of Parental Warmth and Positive Expressiveness to Children's Empathy- Related Responding and Social Functioning: A Longitudinal Study. *Child development*, 73(3), 893-915.

Ελληνική

- Ανδρέου, Ε. (2011). *Χορεύοντας με τους λύκους. Διαδικασίες και μηχανισμοί θυματοποίησης εντός και εκτός του σχολείου*. Αθήνα: Επίκεντρο.
- Ασημόπουλος, Χ., Γιαννακοπούλου, Δ., Χατζηπέμος, Θ., Σουμάκη, Ε., Διαρεμέ, Σ., & Τσιάντης, Ι. (2008). Το φαινόμενο του εκφοβισμού στο δημοτικό σχολείο: Απόψεις μαθητών, απόψεις δασκάλων. *Παιδί και Έφηβος – Ψυχική Υγεία και Ψυχοπαθολογία*, 10(1), 97-100.
- Κακούρος, Ε. & Μανιαδάκη, Κ. (2002). *Ψυχοπαθολογία παιδιών και εφήβων. Αναπτυξιακή προσέγγιση*. Αθήνα: Τυπωθήτω.

- Κιρκιγιάννη, Π. Φ. (2009). Η ενσυναίσθηση στην ψυχοθεραπεία και τη συμβουλευτική. *Τα Εκπαιδευτικά*, 89-90, 1-16.
- Κιτσάκη, Β. (2010). *Η βία στη σχολική ζωή*. Αθήνα: Αυτοέκδοση.
- Κλεφτάρας, Γ. & Διδασκάλου, Ε. (2012). Ερωτηματολόγιο Παιδικής Κατάθλιψης (Children's Depression Inventory). Στο Α. Σταλίκας, Σ. Τριλίβα & Π. Ρούσση (Επιμ. Έκδ.). *Τα ψυχομετρικά εργαλεία στην Ελλάδα*. Αθήνα: Πεδίο Α.Ε.
- Κλεφτάρας, Γ. (1998). *Η κατάθλιψη σήμερα: περιγραφή, διάγνωση, θεωρίες και ερευνητικά δεδομένα*. Αθήνα : Ελληνικά Γράμματα.
- Κοκκέβη, Α., Κίτσος, Γ., & Φωτίου, Α. (2008). *Εφηβεία: Συμπεριφορές και ψυχοκοινωνική υγεία*. Αθήνα: Βήτα Ιατρικές Εκδόσεις.
- Κορώσης Κ., (1997). *Εφηβοι και οικογένεια: Πως βλέπουν την οικογένεια οι μαθητές της Β' και Γ' τάξης Λυκείου* (Κοινωνιολογική Εμπειρική Μελέτη). Gutenberg: Αθήνα.
- Κουρκούτας, Ε. (2001) *Η ψυχολογία του εφήβου*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κρασσανάκης, Γ. (1999). Η τιμωρία ως μορφή επιθετικής συμπεριφοράς των Ελλήνων πατέρων προς τα παιδιά τους. Στο: Νέστορος, Ι. (επιμ.) *Η επιθετικότητα στην οικογένεια, στο σχολείο και στην κοινωνία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σελ. 152-163.
- Μακρή-Μπότσαρη, Ε. (2005α). Εξελικτικές διαφορές στην επιθετικότητα και στις σχέσεις προσκόλλησης με γονείς και συνομηλίκους. *Παιδαγωγική επιθεώρηση*, 39, 88-104.
- Μαλικιώση – Λοΐζου, Μ.(2001). *Η συμβουλευτική ψυχολογία στην Εκπαίδευση (γ' έκδοση)*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μαλικιώση – Λοΐζου, Μ., (2003). Μια κριτική ματιά στην ενσυναίσθηση. *Ψυχολογία*, 10, 295- 309.
- Παπαδιώτη-Αθανασίου, Β., (2003). *Θέματα ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης του παιδιού*. Ιωάννινα: Πανεπιστημιακές παραδόσεις.
- Παπαδοπούλου, Δ., & Μαρκουλής, Δ. (1986). *Θετικές και αρνητικές μορφές κοινωνικής συμπεριφοράς*. Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αφών Κυριακίδη.

- Παρασκευόπουλος, Ι.Ν. (1985). *Εξελικτική Ψυχολογία: Η ψυχική ζωή από τη σύλληψη ως την ενηλικίωση*. Τόμοι 1-4. Αθήνα: αυτοέκδοση.
- Σταλίκας, Α. & Χαμοδράκα, Μ. (2004). *Θεμελιώδη θέματα ψυχοθεραπείας. Η ενσυναίσθηση*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Τσακίρακης, Ν. (2004). Βία και επιθετικότητα στο σχολείο και στην οικογένεια. Πρόληψη – Αντιμετώπιση. *Περιοδικό ΘΕΑ τ. 24*, Αθήνα.
- Τσιάντης, Γ. (2001). *Εισαγωγή στην Παιδοψυχιατρική*. Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα.
- Τσιάντης, Ι. (2010). *Δραστηριότητες στην τάξη για την πρόληψη του εκφοβισμού και της βίας μεταξύ μαθητών – Εγχειρίδιο εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης*. Αθήνα: Εταιρεία Ψυχοκοινωνικής Υγείας του Παιδιού και του Εφήβου (Ε.Ψ.Υ.Π.Ε.).
- Τσιάντης, Ι. (1997). *Ανάπτυξη του παιδιού με έμφαση στη συναισθηματική πλευρά: από τη βρεφική ηλικία στην εφηβεία*. Επιμέλεια έκδοσης: Τσιάντης Ι., Αθήνα.
- Τσιάντης, Ι., & Ασημόπουλος, Χ. (2010). Ενδοσχολική βία και εκφοβισμός στο δημοτικό σχολείο: Το διακρατικό πρόγραμμα ΔΑΦΝΗ της ΕΨΥΠΕ. Στο: Α. Γιωτοπούλου – Μαραγκοπούλου (Επιμ.), *Ομαδική βία και επιθετικότητα στα σχολεία* (σελ. 111-128). Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Τσιάντης, Σ. Μανωλόπουλος (1988). *Σύγχρονα Θέματα Παιδοψυχιατρικής*, τόμος Α', Εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα.
- Τσίτσας, Γ., Γιοβαζολιάς, Θ., Μητσοπούλου, Έ., & Αντωνοπούλου, Αικ. (2012). Προσαρμοσμένη Κλίμακα Συναισθηματικής Ενσυναίσθησης (An Index of Empathy for Children and Adolescents). Στο Α. Σταλίκας, Σ. Τριλίβα, & Ρούσση, Π. (Επιμ. έκδ.). *Τα Ψυχομετρικά Εργαλεία στην Ελλάδα* (2η έκδοση)
- Χαλάτσης, Π. (2008). Βίαιη συμπεριφορά, ψυχολογική προσέγγιση στο: Πανούσης, Ι. (επιμ.) *Επικίνδυνα παιδιά ή παιδιά σε κίνδυνο*, Αθήνα: Εκδόσεις Lector, σελ. 71-76.
- Χριστοδούλου, Χρ., Μιχόπουλος, Ι., & Λύκουρας, Ελ. (2008). Η διαχείριση της επιθετικής συμπεριφοράς στο Γενικό Νοσοκομείο. *Hellenic Psychiatry General Hospital*, 5(1), 28-36.

Παράρτημα Α': Στατιστικοί πίνακες

Πίνακας 1: Ανάλυση Βασικών συνιστωσών (*principal component analysis*) της Κλίμακας της Παιδικής Κατάθλιψης (CDI)

Ερωτήσεις - Προτάσεις	Initial	Extraction (1η Βασική Συνιστώσα)
1	1.000	.40
2	1.000	.55
3	1.000	.45
4	1.000	.45
5	1.000	.52
6	1.000	.29
7	1.000	.65
8	1.000	.51
9	1.000	.52
10	1.000	.62
11	1.000	.53
12	1.000	.46
13	1.000	.08
14	1.000	.44
15	1.000	.63

16	1.000	.32
17	1.000	.35
18	1.000	.43
19	1.000	.24
20	1.000	.48
21	1.000	.52
22	1.000	.39
23	1.000	.58
24	1.000	.40
25	1.000	.46
26	1.000	.59
27	1.000	.59

Πίνακας 2: Παραγοντική δομή και φορτίσεις των 27 ερωτήσεων της «Κλίμακας Παιδικής κατάθλιψης - CDI», που προέκυψε μετά την περιστροφή varimax και είναι μεγαλύτερες του .30

**1^{ος} Παράγοντας: Αρνητική
συναισθηματική διάθεση**

Ερωτήσεις

Φορτίσεις

10 (Νιώθω την ανάγκη να κλαίω κάθε μέρα)	.74
8 (Για οτιδήποτε άσχημο συμβαίνει φταίω εγώ)	.61
18 (Τις περισσότερες μέρες δεν έχω διάθεση να φάω)	.58
16 (Δυσκολεύομαι να κοιμηθώ κάθε βράδυ)	.50
1 (Νιώθω κάπου κάπου λυπημένος /η)	.48
25 (Κανείς δεν με αγαπάει πραγματικά)	.47
9 (Δεν μου περνάει από το μυαλό να σκοτωθώ)	.46

2^{ος} Παράγοντας: Ανηδονία

12 (Μου αρέσει να είμαι με ανθρώπους)	.66
21 (Ποτέ δεν περνάω καλά στο σχολείο)	.62

4 (Περνάω καλά με πολλά πράγματα)	.60
11 (Όλη την ώρα με ενοχλούν κάποια πράγματα)	.58
22 (Έχω πάρα πολλούς φίλους)	.46
20 (Δεν νιώθω μόνος /η)	.43
17 (Κάπου κάπου νιώθω κουρασμένος /η)	.49

**3^{ος} Παράγοντας: Αρνητική
αυτοεκτίμηση**

2 (Τίποτα δεν θα μου πάει ποτέ καλά)	.69
14 (Η εμφάνισή μου είναι καλή)	.64
7 (Μισώ τον εαυτό μου)	.62
3 (Κάνω τα περισσότερα πράγματα σωστά)	.44
19 (Γενικά δε με απασχολούν διάφοροι πόνοι)	.39

**4^{ος} Παράγοντας:
Διαπροσωπικά προβλήματα**

27 (Τα πάω καλά με τους ανθρώπους)	.71
26 (Συνήθως, κάνω αυτό που μου λένε)	.63
5 (Είμαι πάντα κακός / ή)	.60
6 (Κάπου κάπου μου περνάει από το μυαλό ότι μου συμβαίνουν άσχημα πράγματα)	.39

5^{ος} Παράγοντας:

Αναποτελεσματικότητα

15 (Πρέπει να πιέζω τον εαυτό μου συνέχεια για να κάνω τα μαθήματά μου)	.75
23 (Τα πάω καλά με τα μαθήματα)	.75
24 (Δεν μπορώ ποτέ να είμαι τόσο καλός όσο τα άλλα παιδιά)	.50

Πίνακας 3: *Ανάλυση Βασικών συνιστωσών (principal component analysis) της Κλίμακας της ενσυναϊσθήσης*

Ερωτήσεις - Προτάσεις	Initial	Extraction (1η Βασική Συνιστώσα)
1	1.000	.48
2	1.000	.17
3	1.000	.47
4	1.000	.18
5	1.000	.72
6	1.000	.45
7	1.000	.15
8	1.000	.45
9	1.000	.68
10	1.000	.07
11	1.000	.26
12	1.000	.45
13	1.000	.42
14	1.000	.57
15	1.000	.02
16	1.000	.33
17	1.000	.04
18	1.000	.16
19	1.000	.68
20	1.000	.46
21	1.000	.17
22	1.000	.11

Πίνακας 4: Παραγοντική δομή και φορτίσεις των 22 δηλώσεων της Κλίμακας της ενσυναίσθησης που προέκυψε μετά την περιστροφή varimax και είναι μεγαλύτερες του .30

1^{ος} Παράγοντας: Αισθήματα λύπης

Ερωτήσεις	Φορτίσεις
14 (Θυμώνω όταν βλέπω να έχουν χτυπήσει ένα αγόρι)	.75
12 (Στεναχωριέμαι όταν ένα αγόρι δε βρίσκει κανένα να παίζει)	.66
1 (Στεναχωριέμαι όταν ένα κορίτσι δε βρίσκει κανένα να παίζει)	.65
6 (Θυμώνω όταν βλέπω να έχουν χτυπήσει ένα κορίτσι)	.63
11 (Θυμώνω όταν βλέπω ένα ζώο να το έχουν χτυπήσει)	.51
4 (Μου αρέσει να βλέπω ανθρώπους να ανοίγουν δώρα ακόμα και αν εγώ δεν έχω πάρει κάποιο δώρο)	.39
18 (Τα παιδιά που δεν έχουν φίλους προφανώς δε θέλουν να έχουν)	.38
21 (Μπορώ να φάω όλα τα μπισκότα μου ακόμα και αν βλέπω κάποιον να με κοιτάει ζητώντας μου ένα)	.36

2^{ος} Παράγοντας: Κατανόηση συναισθημάτων

5 (Ένα αγόρι που κλαίει με κάνει να θέλω να κλάψω κι εγώ)	.72
8 (Μερικές φορές κλαίω όταν βλέπω τηλεόραση)	.65
19 (Όταν βλέπω ένα κορίτσι να κλαίει θέλω να κλάψω κι εγώ)	.64
13 (Μερικά τραγούδια με στεναχωρούν τόσο που θέλω να κλάψω)	.61
20 (Νομίζω ότι είναι χαζό να κλαίνε οι άνθρωποι όταν βλέπουν μια θλιβερή ταινία ή όταν διαβάζουν ένα θλιβερό βιβλίο)	.46

3^{ος} Παράγοντας: Αντίδραση με κλάμα

3 (Τα αγόρια που κλαίνε από χαρά είναι ανόητα)	.65
7 (Γελάω ακόμα και αν δε ξέρω γιατί γελάει κάποιος)	.49
9 (Τα κορίτσια που κλαίνε από χαρά είναι ανόητα)	-.37

Πίνακας 5: Ανάλυση Βασικών συνιστωσών (*principal component analysis*) του Ερωτηματολογίου της επιθετικότητας

Ερωτήσεις - Προτάσεις	Initial	Extraction (1η Βασική Συνιστώσα)
1	1.000	.48
2	1.000	.47
3	1.000	.32
4	1.000	.36
5	1.000	.25
6	1.000	.38
7	1.000	.42
8	1.000	.57
9	1.000	.49
10	1.000	.19
11	1.000	.34
12	1.000	.26
13	1.000	.57
14	1.000	.32
15	1.000	.23
16	1.000	.28
17	1.000	.51
18	1.000	.60

19	1.000	.32	Πίνακ ας 6: <i>Παραγ οντική δομή και φορτίσε ις των 29 ερωτήσ εων του «Ερωτ</i>
20	1.000	.35	
21	1.000	.11	
22	1.000	.48	
23	1.000	.42	
24	1.000	.42	
25	1.000	.48	
26	1.000	.30	
27	1.000	.49	
28	1.000	.47	
29	1.000	.61	

ηματολογίου της Επιθετικότητας» που προέκυψε μετά την περιστροφή varimax και είναι μεγαλύτερες του .30

1^{ος} Παράγοντας: Θυμός

Ερωτήσεις

Φορτίσεις

9 (Είμαι ένα ήρεμο άτομο)	.70
28 (Μερικές φορές αρπάζομαι χωρίς ιδιαίτερο λόγο)	.65
27 (Οι φίλοι μου λένε ότι είμαι κατά κάποιο τρόπο εριστικός/ή)	.64
29 (Μπλέκω σε καυγάδες λίγο πιο συχνά απ' ό,τι άλλα άτομα)	.63
18 (Δυσκολεύομαι να συγκρατήσω τα νεύρα μου)	.62
1 (Μερικοί από τους φίλους μου νομίζουν ότι είμαι ευέξαπτος/η)	.59
8 (Καμιά φορά δεν μπορώ να συγκρατηθώ για να μην χτυπήσω κάποιον άλλον άνθρωπο)	.54
6 (Δε μπορώ να αποφύγω τον καυγά όταν οι άλλοι διαφωνούν μαζί μου)	.52
19 (Όταν απογοητεύομαι, αφήνω να φανεί ο εκνευρισμός μου)	.46
5 (Έχει τύχει να θυμώσω τόσο ώστε να σπάσω πράγματα)	.32
13 (Αν με προκαλέσουν αρκετά, μπορεί και να χτυπήσω κάποιον)	.70
2 (Αν χρειαστεί να καταφύγω στη βία για να υπερασπιστώ τα δικαιώματά μου, θα το κάνω)	.65
25 (Υπήρξαν άνθρωποι που με εξώθησαν σε τέτοιο σημείο ώστε να πιαστούμε στα χέρια)	.65
22 (Αν με χτυπήσει κάποιος/α, ανταποδίδω το χτύπημα)	.58
16 (Δεν μπορώ να σκεφτώ κανένα σοβαρό λόγο για να χτυπήσω κάποιον άλλον)	.51
11 (Έχω απειλήσει άτομα που γνωρίζω)	.45

3^{ος} Παράγοντας: Εχθρότητα	
17 (Καμιά φορά νιώθω αδικημένος/η από τη ζωή)	.71
20 (Μερικές φορές νιώθω ότι οι άνθρωποι γελούν πίσω από την πλάτη μου)	.56
24 (Φαίνεται πως οι ευκαιρίες παρουσιάζονται μόνο στους άλλους)	.55
26 (Ξέρω ότι κάποιοι «φίλοι» μου μιλούν για μένα πίσω από την πλάτη μου)	.53
15 (Μερικές φορές με τρώει η ζήλια)	.47
7 (Αναρωτιέμαι μερικές φορές γιατί νιώθω τόσο πικραμένος/η με μερικά πράγματα)	.47
23 (Καμιά φορά αισθάνομαι σαν μια πυριτιδαποθήκη έτοιμη να εκραγεί)	.43
3 (Όταν οι άλλοι είναι ιδιαίτερα καλοί μαζί μου, αναρωτιέμαι τι θέλουν από μένα)	.41
4^{ος} Παράγοντας: Λεκτική επιθετικότητα	
4 (Όταν διαφωνώ με τους φίλους μου, τους το λέω ανοιχτά)	.57
14 (Όταν οι άλλοι με ενοχλούν, μπορεί και να τους πω τι σκέφτομαι γι' αυτούς)	.54
12 («Φουντώνω» γρήγορα, μα μου περνάει και γρήγορα)	.48

Πίνακας 7: Ανάλυση Βασικών συνιστωσών (*principal component analysis*) του ερωτηματολογίου για τις σχέσεις με τα αδέλφια (SRQ)

Ερωτήσεις - Προτάσεις	Initial	Extraction (1η Βασική Συνιστώσα)
1	1.000	.59

2	1.000	.45
3	1.000	.20
4	1.000	.46
5	1.000	.41
6	1.000	.25
7	1.000	.38
8	1.000	.59
9	1.000	.53
10	1.000	.60
11	1.000	.45
12	1.000	.71
13	1.000	.42
14	1.000	.63
15	1.000	.59
16	1.000	.67
17	1.000	.59
18	1.000	.45
19	1.000	.35
20	1.000	.53

21	1.000	.33
22	1.000	.36
23	1.000	.41
24	1.000	.57
25	1.000	.53
26	1.000	.63
27	1.000	.43
28	1.000	.58
29	1.000	.52
30	1.000	.57
31	1.000	.56
32	1.000	.71
33	1.000	.46
34	1.000	.47
35	1.000	.19
36	1.000	.55
37	1.000	.44
38	1.000	.25
39	1.000	.27

40	1.000	.55
41	1.000	.46
42	1.000	.36
43	1.000	.18
44	1.000	.57
45	1.000	.39
46	1.000	.63
47	1.000	.65
48	1.000	.62

Πίνακας 8: Παραγοντική δομή και φορτίσεις των 48 ερωτήσεων του «Ερωτηματολογίου για τις Αδελφικές σχέσεις (SRQ)» που προέκυψε μετά την περιστροφή varimax και είναι μεγαλύτερες του .30

1^{ος} Παράγοντας: Θερμότητα

Ερωτήσεις	Φορτίσεις
12 (Πόσο πολύ εσύ και ο/η αδελφός/ή σου τα λέτε όλα μεταξύ σας;)	.83
28 (Πόσο πολύ εσύ και ο/η αδελφός/ή σου μοιράζεστε μυστικά και προσωπικά . συναισθήματα;)	.74

17 (Πόσο πολύ εσύ και ο/η αδελφός/ή σου συνεργάζεστε μεταξύ σας;)	.70
9 (Πόσο πολύ εσύ και ο/η αδελφός/ή σου πηγαίνετε σε διάφορα μέρη και κάνετε πράγματα μαζί;)	.70
36 (Πόσο πολύ ο/η αδελφός/ή σου σου μαθαίνει πράγματα που δεν γνωρίζεις;)	.67
25 (Πόσο πολύ εσύ και ο αδελφός/ή σου παίζετε και διασκεδάζετε μαζί;)	.67
44 (Πόσο εσύ και ο/η αδελφός/ή σου εμπιστεύεστε ο ένας στον άλλον πράγματα που δε θέλετε να γνωρίζουν άλλοι άνθρωποι;)	.66
27 (Πόσα κοινά ενδιαφέροντα έχετε εσύ και ο/η αδελφός/ή σου;)	.65
41 (Πόσο από τον ελεύθερο χρόνο σας περνάτε μαζί εσύ και ο/η αδελφός/ή σου;)	.63
11 (Πόσο πολύ σε σένα και στον/ην αδελφό/ή σου αρέσουν τα ίδια πράγματα;)	.63
1 (Πόσο πολύ κάνεις εσύ και ο αδελφός/ή σου ωραία πράγματα ο ένας για τον άλλον;)	.62
33 (Πόσο πολύ εσύ και ο/η αδελφός/ή σου μοιράζεστε πράγματα μεταξύ σας;)	.61
4 (Πόσο πολύ ο αδελφός/ή σου, σου δείχνει πώς να κάνεις πράγματα που δεν ξέρεις;)	.60
20 (Πόσο πολύ σε βοηθά ο/η αδελφός/ή σου να κάνεις πράγματα που δεν μπορείς μόνος/η σου;)	.58
6 (Πόσο πολύ ο/η αδελφός/ή σου, σου λέει τι να κάνεις;)	.38
43 (Πόσο πολύ μοιάζετε στο χαρακτήρα εσύ και ο/η αδελφός/ή σου;)	.32

3^{ος} Παράγοντας: Θερμότητα

31 (Πόσο πολύ ο/η αδελφός/ή σου σε θαυμάζει και νιώθει περήφανος/η για σένα;)	.72
47 (Πόσο πολύ αυτός/ή ο αδελφός/ή σε εκτιμά;)	.70
15 (Πόσο πολύ ο/η αδελφός/η σου σε θαυμάζει και σε σέβεται;)	.67
46 (Πόσο πολύ εκτιμάς τον αδελφό/ή σου;)	.66
8 (Πόσο πολύ εσύ και ο αδελφός/ή σου νοιάζεστε ο ένας για τον άλλο;)	.65
24 (Πόσο πολύ εσύ και ο αδελφός/ή σου αγαπάτε ο ένας τον άλλο;)	.64
14 (Πόσο πολύ θαυμάζεις και σέβεσαι τον/ην αδελφό/ή σου;)	.59
30 (Πόσο πολύ θαυμάζεις και νιώθεις περήφανος για τον/ην αδελφό/ή σου;)	.58
40 (Πόσο δυνατό είναι το αίσθημα στοργής (αγάπης) ανάμεσα σε σένα και τον/την αδελφό/ή σου;)	.57
19 (Πόσο πολύ βοηθάς τον/ην αδελφό/ή σου σε πράγματα που δεν μπορεί να κάνει μόνος/η του/της;)	.44
3 (Πόσο πολύ δείχνεις στον/στην αδελφό/ή σου πώς να κάνει πράγματα που αυτός/ή δεν ξέρει;)	.33

4ος Παράγοντας : Αντιζηλία

34 (Ποιον ευνοεί συνήθως η μητέρα σας, εσένα ή τον/την αδελφό/ή σου;)	.68
18 (Ποιος έχει περισσότερο την προσοχή της μητέρας σου, εσύ ή ο/η αδελφός/ή σου;)	.65
23 (Ποιος έχει περισσότερο την προσοχή του πατέρα σου, εσύ ή ο/η αδελφός/ή σου;)	.63
7 (Σε ποιον συνήθως φέρεται καλύτερα ο πατέρας σου σε σένα ή τον/την αδελφό/ή σου;)	.58
2 (Σε ποιον συνήθως φέρεται καλύτερα η μητέρα σου σε σένα ή τον/την αδελφό/ή σου)	.57
39 (Ποιον ευνοεί ο πατέρας σου, εσένα ή τον αδελφό/ή σου;)	.50

Παράρτημα Β': Ερευνητικά εργαλεία

Παρακαλώ συμπληρώστε τα παρακάτω στοιχεία:

ΑΤΟΜΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

- ΗΛΙΚΙΑ:
- ΤΑΞΗ:
- ΦΥΛΟ: 1) ΑΓΟΡΙ ☐ 2) ΚΟΡΙΤΣΙ ☐
- ΕΧΕΙΣ ΑΔΕΡΦΙΑ; ΝΑΙ ☐ ΟΧΙ ☐
- ΑΝ ΝΑΙ ΠΟΣΑ;
  1. Ένα
  2. Δύο
  3. Τρία
  4. Τέσσερα ή παραπάνω
- Ποια είναι η εκπαίδευση του πατέρα σας; 1. Δημοτικό 2. Γυμνάσιο 3. Λύκειο 4. Τ.Ε.Ι./ΑΕΙ

- Ποια είναι η εκπαίδευση της μητέρας σας; 1. Δημοτικό 2. Γυμνάσιο 3. Λύκειο 4. Τ.Ε.Ι./ΑΕΙ

- Ποια είναι η σχέση με τους γονείς σου κατά τη διάρκεια της εφηβικής σου ηλικίας;

1. Πολύ κακή

2. Κακή

3. Μέτρια

4. Καλή

5. Πολύ καλή

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ 1

Αγαπητέ μαθητή /αγαπητή μαθήτριά,

Βάλε Χ στο τετραγωνάκι που σου ταιριάζει καλύτερα.

Θυμήσου , περιέγραψε πώς ήσουν και ένιωθες τις 2 τελευταίες εβδομάδες

Ερώτηση 1

- ☐ Νιώθω κάπου κάπου λυπημένος
- ☐ Νιώθω πολλές φορές λυπημένος
- ☐ Νιώθω όλη την ώρα λυπημένος

Ερώτηση 8

- ☐ Για οτιδήποτε άσχημο συμβαίνει φταίω εγώ
- ☐ Για πολλά άσχημα πράγματα που συμβαίνουν φταίω εγώ
- ☐ Συνήθως δε φταίω εγώ για ότι άσχημο συμβαίνει

Ερώτηση 2

- ☐ Τίποτα δεν θα μου πάει ποτέ καλά
- ☐ Δεν είμαι σίγουρος αν τα πράγματα θα μου πάνε καλά
- ☐ Τα πράγματα θα μου πάνε καλά

Ερώτηση 9

- ☐ Δεν μου περνάει από το μυαλό να σκοτωθώ
- ☐ Σκέφτομαι να σκοτωθώ, αλλά δε θα το έκανα
- ☐ Θέλω να σκοτωθώ

Ερώτηση 3

- ☐ Κάνω τα περισσότερα πράγματα σωστά
- ☐ Κάνω πολλά πράγματα λάθος
- ☐ Κάνω τα πάντα λάθος

Ερώτηση 10

- ☐ Νιώθω την ανάγκη να κλαίω κάθε μέρα
- ☐ Νιώθω την ανάγκη να κλαίω πολλές μέρες
- ☐ Νιώθω την ανάγκη να κλαίω κάπου κάπου

Ερώτηση 4

- ☐ Περνάω καλά με πολλά πράγματα
- ☐ Περνάω καλά με κάποια πράγματα
- ☐ Δεν περνάω με τίποτα καλά

Ερώτηση 11

- ☐ Όλη την ώρα με ενοχλούν κάποια πράγματα
- ☐ Πολλές φορές με ενοχλούν κάποια πράγματα
- ☐ Κάπου κάπου με ενοχλούν κάποια πράγματα

Ερώτηση 5

- ☐ Είμαι πάντα κακός
- ☐ Είμαι πολλές φορές κακός
- ☐ Είμαι κάπου κάπου κακός

Ερώτηση 12

- ☐ Μου αρέσει να είμαι με ανθρώπους
- ☐ Πολλές φορές δεν μου αρέσει να είμαι με ανθρώπους
- ☐ Δεν μου αρέσει καθόλου να είμαι με ανθρώπους

Ερώτηση 6

- ☐ Κάπου κάπου μου περνάει από το μυαλό ότι μου συμβαίνουν άσχημα πράγματα
- ☐ Ανησυχώ ότι θα μου συμβούν άσχημα πράγματα
- ☐ Είμαι σίγουρος ότι θα μου συμβούν τρομερά και φοβερά πράγματα

Ερώτηση 13

- ☐ Δεν μπορώ να πάρω απόφαση για κάποια πράγματα
- ☐ Είναι πολύ δύσκολο να πάρω απόφαση για κάποια πράγματα
- ☐ Παίρνω εύκολα απόφαση για κάποια πράγματα

Ερώτηση 7

- ☐ Μισώ τον εαυτό μου
- ☐ Δεν μου αρέσει ο εαυτός μου
- ☐ Μου αρέσει ο εαυτός μου

Ερώτηση 14

- ☐ Η εμφάνισή μου είναι καλή
- ☐ Υπάρχουν μερικά άσχημα πράγματα στην εμφάνισή μου
- ☐ Η εμφάνισή μου είναι άσχημη

Θυμήσου , περιέγραψε πώς ήσουν και ένιωθες τις 2 τελευταίες εβδομάδες

Ερώτηση 15

- ☐ Πρέπει να πιέζω τον εαυτό μου συνέχεια για να κάνω τα μαθήματά μου
- ☐ Πρέπει να πιέζω τον εαυτό μου πολλές φορές για να κάνω τα μαθήματά μου
- ☐ Δεν είναι μεγάλο πρόβλημα να κάνω τα μαθήματά μου

Ερώτηση 22

- ☐ Έχω πάρα πολλούς φίλους
- ☐ Έχω μερικούς φίλους αλλά εύχομαι να είχα περισσότερους
- ☐ Δεν έχω καθόλου φίλους

Ερώτηση 16

- ☐ Δυσκολεύομαι να κοιμηθώ κάθε βράδυ
- ☐ Δυσκολεύομαι να κοιμηθώ πολλά βράδια
- ☐ Κοιμάμαι αρκετά καλά

Ερώτηση 17

- ☐ Κάπου κάπου νιώθω κουρασμένος
- ☐ Πολλές μέρες νιώθω κουρασμένος
- ☐ Όλη την ώρα νιώθω κουρασμένος

Ερώτηση 18

- ☐ Τις περισσότερες μέρες δεν έχω διάθεση να φάω
- ☐ Πολλές μέρες δεν έχω διάθεση να φάω
- ☐ Τρώω αρκετά καλά

Ερώτηση 19

- ☐ Γενικά δε με απασχολούν διάφοροι πόνοι
- ☐ Πολλές φορές με απασχολούν διάφοροι πόνοι
- ☐ Όλη την ώρα με απασχολούν διάφοροι πόνοι

Ερώτηση 20

- ☐ Δεν νιώθω μόνος
- ☐ Νιώθω μόνος πολλές φορές
- ☐ Νιώθω μόνος όλη την ώρα

Ερώτηση 23

- ☐ Τα πάω καλά με τα μαθήματα
- ☐ Δεν τα πάω τόσο καλά με τα μαθήματα όπως πριν
- ☐ Τα πάω πολύ άσχημα σε μαθήματα που παλιότερα συνήθιζα να είμαι καλός

Ερώτηση 24

- ☐ Δεν μπορώ ποτέ να είμαι τόσο καλός όσο τα άλλα παιδιά
- ☐ Μπορώ να είμαι τόσο καλός όσο τα άλλα παιδιά εάν το θελήσω
- ☐ Είμαι τόσο καλός όσο και τα άλλα παιδιά

Ερώτηση 25

- ☐ Κανείς δεν με αγαπάει πραγματικά
- ☐ Δεν είμαι σίγουρος αν κάποιος μ' αγαπάει
- ☐ Είμαι σίγουρος ότι κάποιος μ' αγαπάει

Ερώτηση 26

- ☐ Συνήθως, κάνω αυτό που μου λένε
- ☐ Τις περισσότερες φορές δεν κάνω αυτό που μου λένε
- ☐ Ποτέ δεν κάνω αυτό που μου λένε

Ερώτηση 27

- ☐ Τα πάω καλά με τους ανθρώπους
- ☐ Μπλέκω σε καυγάδες πολλές φορές
- ☐ Μπλέκω σε καυγάδες όλη την ώρα

Ερώτηση 21

- ☐ Ποτέ δεν περνάω καλά στο σχολείο
- ☐ Μόνο κάπου κάπου περνάω καλά στο σχολείο
- ☐ Πολλές φορές περνάω καλά στο σχολείο

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ 2

Κύκλωσε το ΝΑΙ εάν το περιεχόμενο της πρότασης ταιριάζει με αυτό που σκέφτεσαι ή το ΟΧΙ εάν το περιεχόμενο δεν ταιριάζει με αυτό που σκέφτεσαι.

	ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ		
1	Στεναχωριέμαι όταν ένα κορίτσι δε βρίσκει κανένα να παίξει.	ΝΑΙ	ΟΧΙ
2	Οι άνθρωποι που αγκαλιάζονται και φιλιούνται στο δρόμο είναι ανόητοι.	ΝΑΙ	ΟΧΙ
3	Τα αγόρια που κλαίνε από χαρά είναι ανόητα.	ΝΑΙ	ΟΧΙ
4	Μου αρέσει να βλέπω ανθρώπους να ανοίγουν δώρα ακόμα και αν εγώ δεν έχω πάρει κάποιο δώρο.	ΝΑΙ	ΟΧΙ
5	Ένα αγόρι που κλαίει με κάνει να θέλω να κλάψω κι εγώ.	ΝΑΙ	ΟΧΙ

6	Θυμώνω όταν βλέπω να έχουν χτυπήσει ένα κορίτσι.	NAI	OXI
7	Γελάω ακόμα και αν δε ξέρω γιατί γελάει κάποιος.	NAI	OXI
8	Μερικές φορές κλαίω όταν βλέπω τηλεόραση.	NAI	OXI
9	Τα κορίτσια που κλαίνε από χαρά είναι ανόητα.	NAI	OXI
10	Δυσκολεύομαι να καταλάβω γιατί κάποιος εκνευρίζεται.	NAI	OXI
11	Θυμώνω όταν βλέπω ένα ζώο να το έχουν χτυπήσει.	NAI	OXI
12	Στεναχωριέμαι όταν ένα αγόρι δε βρίσκει κανένα να παίξει.	NAI	OXI
13	Μερικά τραγούδια με στεναχωρούν τόσο που θέλω να κλάψω.	NAI	OXI
14	Θυμώνω όταν βλέπω να έχουν χτυπήσει ένα αγόρι.	NAI	OXI
15	Οι μεγάλοι μερικές φορές κλαίνε χωρίς να είναι λυπημένοι για κάτι.	NAI	OXI
16	Είναι ανόητο να συμπεριφέρεσαι στα σκυλιά και στις γάτες σαν να έχουν ανθρώπινα αισθήματα.	NAI	OXI
17	Εκνευρίζομαι όταν βλέπω ένα συμμαθητή μου να προσποιείται συνεχώς ότι θέλει βοήθεια από το δάσκαλο	NAI	OXI
18	Τα παιδιά που δεν έχουν φίλους προφανώς δε θέλουν να έχουν.	NAI	OXI
19	Όταν βλέπω ένα κορίτσι να κλαίει θέλω να κλάψω κι εγώ.	NAI	OXI
20	Νομίζω ότι είναι χαζό να κλαίνε οι άνθρωποι όταν βλέπουν μια θλιβερή ταινία ή όταν διαβάζουν ένα θλιβερό βιβλίο.	NAI	OXI
21	Μπορώ να φάω όλα τα μπισκότα μου ακόμα και αν βλέπω κάποιον να με κοιτάει ζητώντας μου ένα.	NAI	OXI
22	Δεν στεναχωριέμαι όταν ο δάσκαλός μου τιμωρεί ένα συμμαθητή μου επειδή δεν υπάκουσε στους κανόνες του σχολείου.	NAI	OXI

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ 3

Πιο κάτω περιγράφονται ορισμένες καταστάσεις που συμβαίνουν στην καθημερινή ζωή. Βάλε σε κύκλο τον αριθμό που δείχνει πόσο πολύ συμφωνείς ή διαφωνείς με την κάθε πρόταση.

		Διαφωνώ Απόλυτα	Διαφωνώ	Ουδέτερο	Συμφωνώ	Συμφωνώ Απόλυτα
1	Μερικοί από τους φίλους μου νομίζουν ότι είμαι ευέξαπτος/η.	1	2	3	4	5
2	Αν χρειαστεί να καταφύγω στη βία για να υπερασπιστώ τα δικαιώματά μου, θα το κάνω.	1	2	3	4	5
3	Όταν οι άλλοι είναι ιδιαίτερα καλοί μαζί μου, αναρωτιέμαι τι θέλουν από μένα.	1	2	3	4	5
4	Όταν διαφωνώ με τους φίλους μου, τους το λέω ανοιχτά.	1	2	3	4	5
5	Έχει τύχει να θυμώσω τόσο ώστε να σπάσω πράγματα.	1	2	3	4	5
6	Δε μπορώ να αποφύγω τον καυγά όταν οι άλλοι διαφωνούν μαζί μου.	1	2	3	4	5
7	Αναρωτιέμαι μερικές φορές γιατί νιώθω τόσο πικραμένος/η με μερικά πράγματα.	1	2	3	4	5
8	Καμιά φορά δεν μπορώ να συγκρατηθώ για να μην χτυπήσω κάποιον άλλον άνθρωπο.	1	2	3	4	5
9	Είμαι ένα ήρεμο άτομο.	1	2	3	4	5

10	Είμαι καχύποπτος/η με αγνώστους που δείχνουν υπερβολικά φιλικοί.	1	2	3	4	5
11	Έχω απειλήσει άτομα που γνωρίζω.	1	2	3	4	5
12	«Φουντώνω» γρήγορα, μα μου περνάει και γρήγορα.	1	2	3	4	5
13	Αν με προκαλέσουν αρκετά, μπορεί και να χτυπήσω κάποιον.	1	2	3	4	5
14	Όταν οι άλλοι με ενοχλούν, μπορεί και να τους πω τι σκέφτομαι γι' αυτούς.	1	2	3	4	5
15	Μερικές φορές με τρώει η ζήλια.	1	2	3	4	5
16	Δεν μπορώ να σκεφτώ κανένα σοβαρό λόγο για να χτυπήσω κάποιον άλλον.	1	2	3	4	5
17	Καμιά φορά νιώθω αδικημένος/η από τη ζωή.	1	2	3	4	5
18	Δυσκολεύομαι να συγκρατήσω τα νεύρα μου.	1	2	3	4	5
19	Όταν απογοητεύομαι, αφήνω να φανεί ο εκνευρισμός μου.	1	2	3	4	5
20	Μερικές φορές νιώθω ότι οι άνθρωποι γελούν πίσω από την πλάτη μου.	1	2	3	4	5
21	Διαπιστώνω συχνά ότι διαφωνώ με άλλους.	1	2	3	4	5
22	Αν με χτυπήσει κάποιος/α, ανταποδίδω το χτύπημα.	1	2	3	4	5
23	Καμιά φορά αισθάνομαι σαν μια πυριτιδαποθήκη έτοιμη να εκραγεί.	1	2	3	4	5

24	Φαίνεται πως οι ευκαιρίες παρουσιάζονται μόνο στους άλλους.	1	2	3	4	5
25	Υπήρξαν άνθρωποι που με εξώθησαν σε τέτοιο σημείο ώστε να πιαστούμε στα χέρια.	1	2	3	4	5
26	Ξέρω ότι κάποιοι «φίλοι» μου μιλούν για μένα πίσω από την πλάτη μου.	1	2	3	4	5
27	Οι φίλοι μου λένε ότι είμαι κατά κάποιο τρόπο εριστικός/ή (πηγαίνω κόντρα στους άλλους).	1	2	3	4	5
28	Μερικές φορές αρπάζομαι χωρίς ιδιαίτερο λόγο.	1	2	3	4	5
29	Μπλέκω σε καυγάδες λίγο πιο συχνά απ' ό,τι άλλα άτομα.	1	2	3	4	5

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ 4

- Σκέψου ένα από τα αδέρφια σου και συμπλήρωσε.

➔ Φύλο αδερφού/ής ➔ ΑΓΟΡΙ ☐ ΚΟΡΙΤΣΙ ☐

➔ Ο αδελφός/ή είναι **μικρότερος/η** ή **μεγαλύτερος/η** από εσένα; 1) μικρότερος/η 2) μεγαλύτερος/η

Βάλε X στο τετραγωνάκι που σου ταιριάζει καλύτερα:

1. Μερικά αδέρφια κάνουν πράγματα για να ευχαριστήσουν ο ένας τον άλλο πολύ, ενώ άλλα αδέρφια κάνουν λιγότερα πράγματα ο ένας για τον άλλο. Πόσο πολύ κάνεις εσύ και ο/ η αδελφός/ή σου ωραία πράγματα ο ένας για τον άλλο;

- ☐ Καθόλου
- ☐ Όχι τόσο πολύ
- ☐ Κάπως
- ☐ Πάρα πολύ
- ☐ Υπερβολικά πολύ

2. Σε ποιον συνήθως φέρεται καλύτερα η μητέρα σου σε σένα ή τον/την αδελφό/ή σου;

- ☐ Στον αδελφό/ή μου σχεδόν πάντοτε φέρεται καλύτερα.
- ☐ Στον αδελφό/ή μου συχνά φέρεται καλύτερα.
- ☐ Μας φέρεται περίπου το ίδιο.
- ☐ Σε μένα φέρεται καλύτερα

☐ Σε μένα πάντοτε φέρεται καλύτερα.

3. Πόσο πολύ δείχνεις στον/στην αδελφό/ή σου πώς να κάνει πράγματα που αυτός/ή δεν ξέρει;

☐ Καθόλου
☐ Όχι τόσο πολύ
☐ Κάπως
☐ Πάρα πολύ
☐ Υπερβολικά πολύ

4. Πόσο πολύ ο αδελφός/ή σου, σου δείχνει πώς να κάνεις πράγματα που δεν ξέρεις;

☐ Καθόλου
☐ Όχι τόσο πολύ
☐ Κάπως
☐ Πάρα πολύ
☐ Υπερβολικά πολύ

5. Πόσο συχνά λες στον/ην αδελφό/ή σου τι να κάνει;

☐ Καθόλου
☐ Όχι τόσο πολύ
☐ Κάπως
☐ Πάρα πολύ
☐ Υπερβολικά πολύ

6. Πόσο πολύ ο/η αδελφός/ή σου, σου λέει τι να κάνεις;

☐ Καθόλου
☐ Όχι τόσο πολύ
☐ Κάπως
☐ Πάρα πολύ

7. Σε ποιον συνήθως φέρεται καλύτερα ο πατέρας σου σε σένα ή τον/την αδελφό/ή σου;

☐ Υπερβολικά πολύ

☐ Στον αδελφό/ή μου σχεδόν πάντοτε φέρεται καλύτερα.

☐ Στον αδελφό μου συχνά φέρεται καλύτερα.

☐ Μας φέρεται περίπου το ίδιο.

☐ Σε μένα φέρεται καλύτερα.

☐ Σε μένα πάντοτε φέρεται καλύτερα.

8. Μερικά αδέρφια νοιάζονται ο ένας τον άλλο πολύ, ενώ άλλα αδέρφια δεν νοιάζονται ο ένας τον άλλο τόσο πολύ. Πόσο πολύ εσύ και ο αδελφός/ή σου νοιάζεστε ο ένας για τον άλλο;

☐ Καθόλου

☐ Όχι τόσο πολύ

☐ Κάπως

☐ Πάρα πολύ

☐ Υπερβολικά πολύ

9. Πόσο πολύ εσύ και ο/η αδελφός/ή σου πηγαίνετε σε διάφορα μέρη και κάνετε πράγματα μαζί;

☐ Καθόλου

☐ Όχι τόσο πολύ

☐ Κάπως

☐ Πάρα πολύ

☐ Υπερβολικά πολύ

10. Πόσο πολύ εσύ και ο αδελφός/ή σου προσβάλλετε και βρίζετε ο ένας τον άλλο;

☐ Καθόλου

☐ Όχι τόσο πολύ

☐ Κάπως

☐ Πάρα πολύ

☐ Υπερβολικά πολύ

11. Πόσο πολύ σε σένα και στον/ην αδελφό/ή σου αρέσουν τα ίδια πράγματα;

- ☐ Καθόλου
- ☐ Όχι τόσο πολύ
- ☐ Κάπως
- ☐ Πάρα πολύ
- ☐ Υπερβολικά πολύ

12. Πόσο πολύ εσύ και ο/η αδελφός/ή σου τα λέτε όλα μεταξύ σας;

- ☐ Καθόλου
- ☐ Όχι τόσο πολύ
- ☐ Κάπως
- ☐ Πάρα πολύ
- ☐ Υπερβολικά πολύ

13. Πολλά αδέλφια προσπαθούν πολύ να ξεπεράσουν ή να νικήσουν ο ένας τον άλλο, ενώ άλλα προσπαθούν να ξεπεράσουν ο ένας τον άλλο/η λιγότερο. Πόσο πολύ εσύ και ο/η αδελφός /ή σου προσπαθείτε να ξεπεράσετε ο ένας τον άλλο σε διάφορα πράγματα;

- ☐ Καθόλου
- ☐ Όχι τόσο πολύ
- ☐ Κάπως
- ☐ Πάρα πολύ
- ☐ Υπερβολικά πολύ

14. Πόσο πολύ θαυμάζεις και σέβεσαι τον/ην αδελφό/ή σου;

- ☐ Καθόλου
- ☐ Όχι τόσο πολύ
- ☐ Κάπως
- ☐ Πάρα πολύ
- ☐ Υπερβολικά πολύ

15. Πόσο πολύ ο/η αδελφός/η σου σε θαυμάζει και σε σέβεται;

- ☐ Καθόλου
- ☐ Όχι τόσο πολύ
- ☐ Κάπως
- ☐ Πάρα πολύ
- ☐ Υπερβολικά πολύ

16. Πόσο πολύ εσύ και ο αδελφός/ή σου διαφωνείτε και καβγαδίζετε μεταξύ σας;

- ☐ Καθόλου
- ☐ Όχι τόσο πολύ
- ☐ Κάπως
- ☐ Πάρα πολύ
- ☐ Υπερβολικά πολύ

17. Μερικά αδέρφια συνεργάζονται πολύ ενώ άλλα αδέρφια συνεργάζονται λίγο. Πόσο πολύ εσύ και ο/η αδελφός/ή σου συνεργάζεστε μεταξύ σας;

- ☐ Καθόλου
- ☐ Όχι τόσο πολύ
- ☐ Κάπως
- ☐ Πάρα πολύ
- ☐ Υπερβολικά πολύ

18. Ποιος έχει περισσότερο την προσοχή της μητέρας σου, εσύ ή ο/η αδελφός/ή σου;

- ☐ Ο/Η αδελφός/ή μου σχεδόν πάντοτε έχει περισσότερη προσοχή
- ☐ Ο/Η αδελφός/ή μου συχνά έχει περισσότερη προσοχή
- ☐ Έχουμε και οι δυο την ίδια προσοχή
- ☐ Συχνά έχω εγώ την περισσότερη προσοχή
- ☐ Σχεδόν πάντοτε εγώ έχω την περισσότερη προσοχή

19. Πόσο πολύ βοηθάς τον/ην αδελφό/ή σου σε πράγματα που δεν μπορεί να κάνει μόνος/η του/της;

- ☐ Καθόλου
- ☐ Όχι τόσο πολύ
- ☐ Κάπως
- ☐ Πάρα πολύ
- ☐ Υπερβολικά πολύ

20. Πόσο πολύ σε βοηθά ο/η αδελφός/ή σου να κάνεις πράγματα που δεν μπορείς μόνος/η σου;

- ☐ Καθόλου
- ☐ Όχι τόσο πολύ
- ☐ Κάπως
- ☐ Πάρα πολύ
- ☐ Υπερβολικά πολύ

21. Πόσο πολύ βάζεις/αναγκάζεις τον/την αδελφό/ή σου να κάνει πράγματα;

- ☐ Καθόλου
- ☐ Όχι τόσο πολύ
- ☐ Κάπως
- ☐ Πάρα πολύ
- ☐ Υπερβολικά πολύ

22. Πόσο πολύ ο/η αδελφός/ή σου σε βάζει/αναγκάζει να κάνεις πράγματα;

- ☐ Καθόλου
- ☐ Όχι τόσο πολύ
- ☐ Κάπως
- ☐ Πάρα πολύ
- ☐ Υπερβολικά πολύ

23. Ποιος έχει περισσότερη την προσοχή του πατέρα σου, εσύ ή ο/η αδελφός/ή

- ☐ Ο/Η αδελφός/ή μου σχεδόν πάντοτε έχει περισσότερη

σου;

προσοχή

- ☐ Ο/Η αδελφός/ή μου συχνά έχει περισσότερη προσοχή
- ☐ Έχουμε και οι δυο την ίδια προσοχή
- ☐ Συχνά έχω εγώ την περισσότερη προσοχή
- ☐ Σχεδόν πάντοτε εγώ έχω την περισσότερη προσοχή

24. Πόσο πολύ εσύ και ο αδελφός/ή σου αγαπάτε ο ένας τον άλλο;

- ☐ Καθόλου
- ☐ Όχι τόσο πολύ
- ☐ Κάπως
- ☐ Πάρα πολύ
- ☐ Υπερβολικά πολύ

25. Μερικά αδέρφια παίζουν και διασκεδάζουν πολύ μαζί, ενώ άλλα αδέρφια παίζουν και διασκεδάζουν λίγο. Πόσο πολύ εσύ και ο αδελφός/ή σου παίζετε και διασκεδάζετε μαζί;

- ☐ Καθόλου
- ☐ Όχι τόσο πολύ
- ☐ Κάπως
- ☐ Πάρα πολύ
- ☐ Υπερβολικά πολύ

26. Πόσο πολύ εσύ και ο αδελφός/ή λέτε κακίες ο ένας στον άλλον;

- ☐ Καθόλου
- ☐ Όχι τόσο πολύ
- ☐ Κάπως
- ☐ Πάρα πολύ

☐ Υπερβολικά πολύ

27. Πόσα κοινά ενδιαφέροντα έχετε εσύ και ο/η αδελφός/ή σου;

☐ Καθόλου

☐ Όχι τόσο πολύ

☐ Κάπως

☐ Πάρα πολύ

☐ Υπερβολικά πολύ

28. Πόσο πολύ εσύ και ο/η αδελφός/ή σου μοιράζεστε μυστικά και προσωπικά συναισθήματα;

☐ Καθόλου

☐ Όχι τόσο πολύ

☐ Κάπως

☐ Πάρα πολύ

☐ Υπερβολικά πολύ

29. Πόσο πολύ εσύ και ο/η αδελφός/ή σου ανταγωνίζεστε μεταξύ σας;

☐ Καθόλου

☐ Όχι τόσο πολύ

☐ Κάπως

☐ Πάρα πολύ

☐ Υπερβολικά πολύ

30. Πόσο πολύ θαυμάζεις και νιώθεις περήφανος για τον/ην αδελφό/ή σου;

☐ Καθόλου

☐ Όχι τόσο πολύ

☐ Κάπως

☐ Πάρα πολύ

☐ Υπερβολικά πολύ

31. Πόσο πολύ ο/η αδελφός/ή σου σε θαυμάζει και νιώθει περήφανος/η για σένα;

- ☐ Καθόλου
- ☐ Όχι τόσο πολύ
- ☐ Κάπως
- ☐ Πάρα πολύ
- ☐ Υπερβολικά πολύ

32. Πόσο πολύ εσύ και ο/η αδελφός/ή σου θυμώνετε και μαλώνετε ο ένας με τον άλλο;

- ☐ Καθόλου
- ☐ Όχι τόσο πολύ
- ☐ Κάπως
- ☐ Πάρα πολύ
- ☐ Υπερβολικά πολύ

33. Πόσο πολύ εσύ και ο/η αδελφός/ή σου μοιράζεστε πράγματα μεταξύ σας;

- ☐ Καθόλου
- ☐ Όχι τόσο πολύ
- ☐ Κάπως
- ☐ Πάρα πολύ
- ☐ Υπερβολικά πολύ

34. Ποιον ευνοεί συνήθως η μητέρα σας, εσένα ή τον/την αδελφό/ή σου;

- ☐ Με τον αδελφό/ή μου είναι σχεδόν πάντοτε επιεικής
- ☐ Με τον αδελφό/ή μου είναι συχνά επιεικής
- ☐ Με κανέναν από εμάς δεν είναι επιεικής
- ☐ Μαζί μου συχνά είναι επιεικής
- ☐ Μαζί μου πάντα είναι επιεικής

35. Πόσο πολύ μαθαίνεις στον/ην

- ☐ Καθόλου

αδελφό/ή σου πράγματα που αυτός/ή δεν
γνωρίζει;

- ☐ Όχι τόσο πολύ
- ☐ Κάπως
- ☐ Πάρα πολύ
- ☐ Υπερβολικά πολύ

36. Πόσο πολύ ο/η αδελφός/ή σου σου
μαθαίνει πράγματα που δεν γνωρίζεις;

- ☐ Καθόλου
- ☐ Όχι τόσο πολύ
- ☐ Κάπως
- ☐ Πάρα πολύ
- ☐ Υπερβολικά πολύ

37. Πόσο συχνά δίνεις εντολές στον/ην αδελφό/ή σου;

- ☐ Καθόλου
- ☐ Όχι τόσο πολύ
- ☐ Κάπως
- ☐ Πάρα πολύ
- ☐ Υπερβολικά πολύ

38. Πόσο πολύ ο/η αδελφός/ή σου, σου δίνει εντολές;

- ☐ Καθόλου
- ☐ Όχι τόσο πολύ
- ☐ Κάπως
- ☐ Πάρα πολύ
- ☐ Υπερβολικά πολύ

39. Ποιον ευνοεί ο πατέρας σου, εσένα ή τον αδελφό/ή
σου;

- ☐ Τον/ την αδελφό/ή μου σχεδόν πάντοτε
τον/την ευνοεί
- ☐ Τον/την αδελφό/ή μου συχνά τον/την ευνοεί
- ☐ Κανέναν από μας δεν ευνοεί

- ☐ Μαζί μου συχνά είναι ευνοϊκός
☐ Μαζί μου πάντα είναι ευνοϊκός

40 . Πόσο δυνατό είναι το αίσθημα στοργής (αγάπης)
ανάμεσα σε σένα και τον/την αδελφό/ή σου;

- ☐ Καθόλου
☐ Όχι τόσο πολύ
☐ Κάπως
☐ Πάρα πολύ
☐ Υπερβολικά πολύ

41. Μερικά παιδιά περνούν πολύ χρόνο με τα αδέρφια
τους ενώ άλλα δεν περνούν τόσο χρόνο μαζί. Πόσο από
τον ελεύθερο χρόνο σας περνάτε μαζί εσύ και ο/η
αδελφός/ή σου;

- ☐ Καθόλου
☐ Όχι τόσο πολύ
☐ Κάπως
☐ Πάρα πολύ
☐ Υπερβολικά πολύ

42. Πόσο εσύ και ο/η αδελφός/ή σου ενοχλείτε και
πειράζετε ο ένας τον άλλον;

- ☐ Καθόλου
☐ Όχι τόσο πολύ
☐ Κάπως
☐ Πάρα πολύ
☐ Υπερβολικά πολύ

43. Πόσο πολύ μοιάζετε στο χαρακτήρα εσύ και ο/η
αδελφός/ή σου;

- ☐ Καθόλου
☐ Όχι τόσο πολύ
☐ Κάπως
☐ Πάρα πολύ
☐ Υπερβολικά πολύ

44. Πόσο εσύ και ο/η αδελφός/ή σου εμπιστεύεστε ο ένας στον άλλον πράγματα που δε θέλετε να γνωρίζουν άλλοι άνθρωποι;

- ☐ Καθόλου
- ☐ Όχι τόσο πολύ
- ☐ Κάπως
- ☐ Πάρα πολύ
- ☐ Υπερβολικά πολύ

45. Πόσο πολύ εσύ και ο/η αδελφός/ή σου προσπαθείτε να παραβγείτε ποιος θα κάνει κάτι καλύτερα από τον άλλον;

- ☐ Καθόλου
- ☐ Όχι τόσο πολύ
- ☐ Κάπως
- ☐ Πάρα πολύ
- ☐ Υπερβολικά πολύ

46. Πόσο πολύ εκτιμάς τον αδελφό/ή σου;

- ☐ Καθόλου
- ☐ Όχι τόσο πολύ
- ☐ Κάπως
- ☐ Πάρα πολύ
- ☐ Υπερβολικά πολύ

47. Πόσο πολύ αυτός/ή ο αδελφός/ή σε εκτιμά;

- ☐ Καθόλου
- ☐ Όχι τόσο πολύ
- ☐ Κάπως
- ☐ Πάρα πολύ
- ☐ Υπερβολικά πολύ

48. Πόσο πολύ εσύ και ο/η αδελφός/ή σου λογομαχείτε;

- ☐ Καθόλου
- ☐ Όχι τόσο πολύ
- ☐ Κάπως

☐ Πάρα πολύ

☐ Υπερβολικά πολύ

Ευχαριστώ πολύ για τον χρόνο που διέθεσες!

Ζαπαντιώτη Αθηνά